

હિન્દુ તીર્થયાત્રા વર્ણન

લેખક
નારાયણ પુરુષોત્તમ સાંગાણી

નિવેદન.

આવાવર્તના સગલગ તમામ હિન્દુ તીર્થ સ્થળો અને મૂખ્ય મૂખ્ય શહેરોનું વર્ષન ક્રમપૂર્વક આ પુસ્તકમાં રજુ કરવામાં આવેલ છે. બે વર્ષ શ્રીમદીનારાયણની યાત્રા પરિપૂર્ણ થતાં લેખકને પ્રાયઃ રામરત્ન ભારતવર્ષ તીર્થયાત્રા એક કરતાં વધારે વખત થઇ ચૂકેલ હોવાથી આ પુસ્તક તેજ અરસામાં પ્રકટ કરવાનો સંકલ્પ હતો; પરંતુ યાત્રામાંથી પાછા ફરી વતન આવ્યા બાદ શિખારી, પુનઃ પ્રયાસ નથા રેલ્વે બાડમાં રૂપ ટકા જટલો વધારો થવાની બુમો સાંભળતાં પુસ્તક વિલંબે છપાવવું ઉચિત ધાર્યું.

રેલવે બાડું ચાલુ દર પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમજ રેલવે યાત્રાકર્તા અપૂર્ણતાએ કદાચ કોઇ સ્થળે નવનના જળુ થ તેા વાચકવર્ગે કૃપા કરી લખી જણાવવું જેથી બીજી આવૃત્તિમાં ભરતો ફરફાર કરવામાં આવશે.

ગંગોત્રી જમનોત્રી બદીનારાયણ કેદારનાથ-લિમાલવતી યાત્રા, નેપાલ-પશુપતિનાથની યાત્રા કે કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રા આજ વિદ્યત અને ખર્ચાળું છે. તેમ આ સમયમાં ગોર-પંડ્યાનો કે અગનદયા માત્રીનો વિશ્વાસ થઈ શકે એવું નથી. કોઇ યાત્રીએ એકતા પંડ બસો રૂપિયાથી બાકી રકમ સાથે લઇ એવા સ્થળોની યાત્રાએ કદિ ન નીકળવું વિશેષ નહિ તોપણ અરરપરમમાં વિધાસ એવા બે સશક્ત માણસે હરેક પાસે બસો રૂપિયાથી વધારે રકમ રાખી ચેરથી યાત્રાએ વિદાય થવું.

દડવા મોટા-ઠાડીઆવાડ.
મં. ૧૯૭૯ વૈશાખ સુદિ ૧૧

} નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૦૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ હિંદુ તથા આત્મા વર્ણન

વિષય પૃષ્ઠ : ૮૧ ૫૬૦, ૨

હરિ ઐ તત્સત્

નારાયણ ગ્રંથમાળા.

પુષ્પ ૬ મું.

હિન્દુ તીર્થયાત્રા વર્ણન.

લેખક અને પ્રકાશક,

નારણીય પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

ચામના બીહોમ—ભોંડીબજાર, મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૧૦૦૦

સંવત ૧૯૭૬

સને ૧૯૨૩.

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું
ડે. પાંચકુવા ચારરસ્તા—અમદાવાદ.

મૂલ્ય ૦-૪-૦.

प२.४४६८७२

लिखापीठ अंशानुसूची
लावाट
राष्ट्रसंग्रह
१०४७३ -

અર્પણ.

પૂજ્ય પિતાશ્રી પુરુષોત્તમ નાનંદ સાંગાણી,

પુત્ર વત્સલ પિતાની પુત્ર પ્રત્યે જે દરજ્જા જગન્નિમંતા
શ્રીહરિએ નિર્માણ કરી છે તે પવિત્ર દરજ્જાનું આપે ચથાર્થ
રીતે પાલન કર્યું છે. અર્થાત્ સદાચાર અને સ્વધર્મમાં દૃઢ
નિષ્ઠા રાખી જાતને ઓઠે સુખ સગવડતાની લેશ પણ પરવા
ન કરતાં અનેક અગવડતાં વેડી અને અભ્યાસ કરાવ્યો;
એટલુંજ નહિ પણ અત્યંત ખર્ચાળ અને દુઃસહ એવા માશ
દેશ વિદેશના પ્રવાસમાં પણ અંતરાયરૂપ ન થતાં ઉલટા ધર
કુટુંબની વ્યવહારિક ચિંતાથી મુક્ત રખાવી અઘાપ પર્યંત
અદ્દગાર અષ્ટ આશીર્વાદ આપતાં રહ્યા હો, એ હિપકારનો
ખદ્દો મારાથી અનેક જન્મેય વળવો મૂકેલ છે. આવી
આપની અતુલિત કૃપાના સ્મરણમાં આ પુસ્તક આપને
સમર્પણ કરવા રજા લઉં છું.

આગ્રહિત હોરૂ

નારણભ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
મથુરા ...	૬	અમદાવાદ ...	૨૬
આગ્રા ...	૬	કાઠારજી ...	૨૭
દિલ્હી ...	૭	શ્રીનાથદ્વાર ...	૨૮
કાનપોર ...	૭	ઝોઢારનાથ ...	૨૯
ભખનૌ અને અયોધ્યા ...	૮	પુષ્કર ...	૨૯
પ્રયાગરાજ ...	૯	કૃષ્ણગઢ ...	૩૦
કાશી ...	૯	જમપુર ...	૩૦
મથાજી ...	૧૦	કુરુક્ષેત્ર ...	૩૧
વૈજનાથ ...	૧૧	હરિદ્વાર ...	૩૧
કલકત્તા ...	૧૧	પશુપતિનાથ ...	૩૨
જગન્નાથપુરી ...	૧૨	અમૃતસર-લાહોર ...	૩૩
ચિદંબર ...	૧૪	અમરનાથ (કાશ્મીર) ...	૩૩
સેતુગંધ રામેશ્વર ...	૧૫	જવાલાજી ...	૩૪
મદુરા ...	૧૭	કરાચી ...	૩૪
કાઝી ...	૧૭	હોંગકાજ માતા ...	૩૫
ત્રિપતિ બાલાજી ...	૧૮	નાગાયજી સરોવર(કચ્છ) ...	૩૫
હાસિપેટ (પંપાપુર) ...	૧૯	ચંપારણ્ય ...	૩૫
પંહરપુર ...	૨૦	ચમતોત્રી ...	૩૬
નાસિક ...	૨૦	અગોત્રી ...	૩૭
તુમ્બક ...	૨૧	કેદારનાથ ...	૪૦
દારકા ...	૨૨	બદ્રીનાથ ...	૪૩
સુદામાપુરી ...	૨૪	કૈલાસ અને માનસરોવર ...	૪૫
ચિરનાર ...	૨૪	બદ્રીનાથથી રામનગર ...	૪૭

હરિ: ૦૦ તતસત્

હિન્દુ તીર્થયાત્રા વાર્ણન.

દેવભૂમિ હિંદુસ્થાન આત વિશાળ દેશ છે. આખો યુરોપ .
જેમાં નાના મોટા ૨૧ દેશ છે તે પશ્ચ હિંદુસ્થાનની તુલનામાં
અઠપ છે. હિંદની પ્રજા એ ધર્મપ્રિય પ્રજા છે. ઇશ્વરી અવતારોના
તથા ઋષિમુનિઓના વિહાર સ્થાને હિંદુસ્થાનમાં અનેક છે. તેમજ
નાના મોટા શહેરો જેની પ્રાચીન અને અર્વાચીન જહોજહાલી ધણી
જણવા જેવી છે. દરકા ગમેશ્વર જગન્નાથ અને બદ્રીનાથજી એ
આર ધામ તથા અયોધ્યા મથુરા કાશી હરિદ્વાર કાંચી ઉજ્જયિની
અને દ્વારકા એ સાન પુરી તથા ગંગા યમુના સરસ્વતી ગોદાવરી
નર્મદાદિ પવિત્ર નદીઓ અને દ્વાદશ જ્યોતલિંગની જાત્રા કરવા
દર વર્ષે લાખો યાત્રીઓ નીકળે છે. યાત્રાએ નીકળવાથી સ્નાન
દર્શન જપ તપ દાન સત્સમાગમ થવા ઉપરાંત નાના મોટા શહેરોનું
નિરીક્ષણ, માણસોના જિજ્ઞાસુ પ્રકારના સ્વભાવ રીતભાતનું જ્ઞાન
તથા હુઝર ઉદ્યોગ વેપાર અને દેશની પરિસ્થિતિ વિષે પાત્રવાર જણવા
જોવાનું મળે છે. આ બધી હકિકત યેર મેઠા જાણી શકાય અને
અવકાશ અનુકૂળતા ગળતાં જાત્રા-પર્યટને નીકળતાં ઉપયાગી થઈ
શકે એવું સઘળી માહિતીથી કરપૂર જ્ઞાન આપે એવું એક પશ્ચ
પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં આજ સુધી પ્રકટ થયેલ ન હોવાથી જ્યોતે
હિંદના ધણાખંડ સ્થળોએ પ્રવાસ તથા તીર્થયાત્રા કર્યા બાદ ગુજ-

રાત્રી પ્રભતે આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે એમ ધારી લખવા પ્રેરાયો છું. આશા છે કે ગુજરાતી પ્રભ તેનો યોગ્ય લાભ ઉઠાવી ક્યાંય જૂલ દોષ જણાય તો સચના આપવા તરફી લેશે.

મથુરા.

શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની જન્મભૂમિ મથુરા શ્રી જમનાજીના કિનારે આવેલું બહુ પુરાતન શહેર છે. સાત પુરીઓમાં એક પવિત્ર તીર્થપુરી છે. અહીં વિશ્રામ ધાટપર જમનાજીમાં સ્નાન કરી દારકાના-થાળ વિગેરે મંદિરોમાં દર્શન કર્યા બાદ ૭ માઇલ દૂર વંદાવન છે ત્યાં રેલ તથા ટ્રાંઝામાં જવાય છે. આ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની વિહાર ભૂમિનું મુખ્ય સ્થાન છે. અહીં લક્ષ્મીચંદ રોકનું, શાહજીનું, જયપુરના રાજાનું તથા બીજા ધણા મંદિરો સુંદર અને દર્શન કરવા લાયક છે. જોકુળ નંદગામ કે જ્યાં નંદજીએ ભગવાનનું પાલન કર્યું હતું તેની તથા વરસાના કે જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પરમ પ્રિયા રાધીકાજીનું જન્મ સ્થાન છે તેની તથા જોવર્ધન પર્વતાદિ ૮૪ કોસની યાત્રા બાવિઠ વૈષ્ણવો કરે છે. ઉતરવાને માટે મંજળદાસ ત્રિવરદાસની ધર્મશાળા ઉત્તમ સોંપવાળી છે.

આમ્રા.

મથુરાથી આમ્રાની યાત્રા બાર આના ટીકેટ છે. અહીં મુમતાજ મહાલ એમના સ્મરણ માટે તેના પતિ શાહજહાન બાદશાહે “તાજમહાલ” નામનો આરસપાણીના પથ્થરનો અતિ સુંદર મહેલ જમનાજીના કિનારે બનાવ્યો છે. મહેલને બધાઆ ચારસો વર્ષ વિન્યા છતાં પણ તે જેવો ને તેવો તાજેજ માણુમ પડે છે. કિમ્નો પણ જેવા લાયક છે. અહીં સેત્રંજીઓ ધણી જાતની નમ્રુનેદાર બને છે.

દિલ્હી.

મથુરાથી દિલ્હીના રા. ૧૧૧૮ ટિકટ છે. યાત્રાનું વર્ણન દિલ્હી હિંદુ મંથ્ય શહેર હોવાથી દિલ્હીથી શરૂ કરવું જોઈએ, પણ મથુરા એ પણ એક પવિત્ર ધામ તથા દિલ્હી પાસેનું શહેર હોવાથી પ્રથમ મૂક્યું છે. આ દિલ્હી-હસ્તિનાપુર એ પ્રાચીન નગર છે અને મહારાજા દિલીપનું વસાવેલું છે. આ નગરમાં પાંડવોએ રાજધાની રાખી મહાન રાજસભ્ય થઈ કર્યો હતો કે જે વખતે આખી પૃથ્વીના રાજા મહારાજાઓ એકઠા થયા હતા. છેલ્લા ભારત સમ્રાટ મહારાજા પૃથ્વીરાજ થયા તેની પણ રાજધાની આજ શહેરમાં હતી. મુસલમાન બાદશાહોએ તથા અંગ્રેજ સરકારે પણ આજ શહેરને રાજધાની તરીકે પસંદ કર્યું છે. આ એક મોટું શહેર છે, જ્યાં બહુ દેખાવડા મજબૂત કિલ્લો છે તથા યમુનાજીને કિનારે હિંદુઓનું પ્રાચીન મુખ્ય તીર્થ નિગમ બોધ છે. રતેહપુર સિંહી, શાહજહાનની બબ્બ મસ્જિદ, કુમાયુની કબર, કુતુબ મિનાર તથા મહારાજા પૃથ્વીરાજનું વસાવેલું પુરાતન દિલ્હી શહેરથી ૧૨ માઇલ દૂર છે. તૂટેલો કિલ્લો વિશ્વમાન છે. એ સ્થાન દક્ષિણમાં મહારાજા નામથી ઝોળખાય છે. મહારાજા અર્નમપાલના વખતના પણ સ્મરણ ચિન્હો આ સ્થળે છે. નવું દિલ્હી જે કરોડોના ખર્ચે તૈયાર થયું છે તે પણ જોવા જેવું છે. દિલ્હીની પ્રજા મોજી શાખી છે. બક્ષીચંદ સેઠની ધર્મશાળા રોડેશનથી થોડી દૂર અને ગામની નજીક છે તે ઉત્તરવા બાટે સમવહવાળી છે. મુસાફરે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

કાનપુર.

દિલ્હીથી કાનપુરનું રેલ બાકું રા. ૧૧૧૮ છે. બાજકામ આ એક

વેપારનું મોટું મથક થઈ પડ્યું છે. હિના કપડા તથા સાકર ખનાવવાની બાગેક મીસે છે ચાગડને કેળીને તેમાંથી પશુધન્યા સામાન ખને છે. અહીં મગજી વડે છે. કાપુચી ૧૬ માસલ પર વિહુર નામનું ગંગાજીના કિનારે હિંદુઓનું તીર્થ છે.

લખનૌ અને અયોધ્યા.

કાનપુરથી લખનૌનું જાકું રૂ. ૧૦૦ છે. લખનૌ શહેર ગોમતીને કાંઠે આવેલું સુંદર શહેર છે. તેના ઘણા ભાગ પડી ગયા છે. અહીં નરાયની રાજધાની હતી તે વખતમાં બારે જહોજહાલી હતી. અત્યારે પણ નવાબ જાગીરદારો તથા શાખીન નામરિકા પુષ્કળ છે. અહીં અમીનાબાદ હમામવાડા વગેરે સ્થળો જોવા લાયક છે. અહીંથી મોટે દૂર સંડીલા સ્ટેશન છે તેની પાસે નૈમિષ રણ્ય ક્ષેત્ર છે. લખનૌથી અયોધ્યાની ટીકટ રૂ. ૧૦ છે. અયોધ્યા નગરી એ ભગવાન રામચંદ્રજીની જન્મભૂમિ છે અને સાત પુરીઓમાં એક છે. શહેરની બાજુમાં સરયુ નદી અતિ વિશાળ પટમાં વહે છે. જન્મભૂમિનું સ્થાન બાદશાહી સમયની એક મસ્જીદની આંદર છે, જ્યાં એક નાનકડું મંદિર ફેંચાલ છે. જેમ કનકભૂવન બહુ મરમ બનવાયાં આગ્યું છે તેમ મહાંત ગોવિંદરામજીના મંદિરમાં એક હજાર બનીઓની આરતી થાય છે ને અતિ રમણીય દેખાય છે થોડે દૂર હંચાઇપર હનુમાનજીનું મંદિર છે તે પણ સુંદર છે સરયુ નદીના પરિવ જળમાં સ્નાન કરી બીજા પણ નાના મેટા અનેક સ્થળ દર્શન કરવા જેવા છે. ચિત્રકૂટ પર્વત પ્રયાગથી નજીક છે તેની ટીકટ રૂ. ૧૦ છે, તેના દર્શને પણ ચાત્રીઓ જાય છે.

પ્રયાગરાજ.

અયોધ્યાજીથી પ્રયાગનું માત્ર ૩૧. ૧૧૧૮ છે. પ્રયાગ તે અત્યારે અલ્હાબાદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શહેરથી એ ત્રણ માઇલ દૂર પર ગંગા યમુના સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે. આ સંગમજ મૂખ્ય તીર્થ છે. એમાં સ્નાન કરવાનું મહાપુણ્ય ગણાય છે. દર વર્ષે મહરસંક્રાંતિને દિવસે બહુ મોટો મેળો ભરાય છે, જે વખતે લાખો યાત્રી આવે છે. અહીંયા એક અક્ષયવટ પણ છે. વટ કિશ્કાની અંદર આવેલા છે, તેના જમીનની નીચેથી બહુ અંધ રામાં દર્શન થાય છે.

અહીં ભરદ્વાજ તથા વાલ્મીકિ મુનિના આશ્રમ છે એ પણ બહુ પવિત્ર સ્થળ છે. અલ્હાબાદ એ સંયુક્ત પ્રાંતની રાજધાની છે. હાઇકોર્ટ તથા યુનિવર્સિટી પણ છે. દેશમંદત પંક્તિ મંદનમોહન માલવિનાજીનું પણ આજ નિવાસ સ્થાન છે.

કાશી. (અનુદરસ)

અલ્હાબાદથી કાશીનું રેલમ.ત્ર ૩૧. ૧૧૧૮ છે. રસ્તામાં ત્રિશ્ચુલ પર્વતનું તીર્થ આવે છે. અહીંપર પહાડની નીચે વિષ્ણુ વાસિની દેવીનું મંદિર છે. નવરાત્રીમાં અહીંયા બહુ મોટો મેળો થાય છે. અહીંથી ખીલુનું રેલ્વેન મીરજાપુર છે. આ શહેરમાં પિત્રગ કાશ્યાના સુંદર શાસ્ત્ર, અને છે તથા લખના થસા કારખાના છે, જેમાં ઉત્પન્ન પ્રકારની લાખ અને છે.

મોગલ સત્તા રેલ્વેન 'બહુ મોટું' જંકશન છે. અહીંથી એક આર. રેલમાં ગાડી બહુનો ના કનાકે કાશી પહોંચાય છે. એમના શરાદ્ધી કાશી ૭ માઇલ દૂર છે. આ સાત પુરાઓમાંની એક છે.

શ્રીમંજાણના કિનારે ધણી ઘાટો છે, તેમાં મણિકર્ણિકા ઘાટ મુખ્ય છે. મંજા સ્નાન કરી શ્રી વિશ્વનાથજી મહાદેવના મંદિરમાં દર્શન થાય છે, કે જે મુખ્ય તીર્થ મનાય છે. આ દ્વાદશ જ્યોતર્લિંગોમાંનું એક છે. અહીંઆ અનપૂર્ણા દેવી, કાલભૈરવ, વેણીમાધવ, મણુપતિ આદિ મંદિરોમાં દર્શન અવશ્ય કરવા પડે છે. કાશી, સંસ્કૃત વિદ્યાનું મુખ્ય ધામ છે. અહીં અનેક વિદ્વાન શાસ્ત્રી પંડિત તથા જ્ઞાની સંન્યાસીઓ નિવાસ કરે છે. ખીનખાખ ઝરીનું કામ, કાચ વજ્રાટનું તથા પિત્તળના વાસણોપર નક્શીનું કામ બહુ સુંદર થાય છે. અહીં આમળ રાજા જયસિંહનું બનાવેલું મોનામંદિર જોવા લાયક છે. એમાંના જ્યોતિષ મંત્રને જોઇને અંગ્રેજ ખગોળ વેત્તાઓ પણ આશ્ચર્ય પામે છે. હિંદુ કાલેજ તથા હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય પણ અવશ્ય જોવા પડે છે. ઉતરવા માટે અનેક ધર્મશાળા સગવડવાળી છે.

મયાજી.

કાશીથી મયાજીની દીકીદ રૂ. ૨૮ છે. અહીં પ્રથમ હરગુ નદીમાં સ્નાન થાય છે જે સ્નાનથી પિતૃઓનો મોક્ષ થવાનું શાસ્ત્રકારો જણાવે છે. મંજાજીમાં ધણી જગ્યાએ શ્રાદ્ધ થાય છે પણ મુખ્ય તો વિષ્ણુશ્રદ્ધ પ્રેત કિલ્લો છે. બુદ્ધ મયામાં બરમા ચીન જપાનાદિ દુરના દેશોમાંથી અનેક મૈત્રી યાત્રી દર સાલ તીર્થ યાત્રાએ આવે છે. અહીંના ઝોર યાત્રીને બહુ સતાવે છે. બને ત્યાં સુધી ઝોરને ઘેર ન ઉતરતાં ઝોરના મકાનોની પાસે રોક સૂર્યમલની બનાવેલી વિશાળ ધર્મશાળા જેમાં બધી સગવડતા છે તેમાં ઉતરવું. મયામાં પશ્ચરતી ખરલ ઘાટમાં વજેરે બહુ સારા બને છે.

વૈજનાથ.

ગયાજીથી લખી સરાઇ થઇને જતાં જસીડીદ જંઠશન ખડલી વૈજનાથ ધામ ઉતરવું. વૈજનાથ મહાદેવનું મંદિર એ દાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. વૈજનાથજીની પાસે શિવગંગા નદી તળાવ જેવી છે. શિવજીની પિંડી લગભગ ચાર આંગળ હંચી છે. મંદિર બહુ પ્રાચીન અને વિશાળ છે. ગયાજીથી ટીકીટ રૂ. ૨૦૦ મેલે છે.

કલિકર્તા.

ગયાજીથી હાવરા રોશન (કલકર્તા)નું બાકું રૂ. પાત્રા છે. રોશનથી ગંગાજીપરનો પૂજા ઓળંગી શહેરમાં જવાય છે. શહેર ભારે જખર છે. અહીં અતેક કોલેજો તથા યુનિવર્સિટી છે. ખંખાળાઓ વિદ્યા કળા તથા વિજ્ઞાનની શોધખોળમાં સારી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. હાઇકોર્ટ, વિક્ટોરીઆ મેમોરીઅલ, મ્યુજીયમ તથા ચીડીયાખાનું જેવા લાયક છે. કાલિ માતાનું લગ્ન મંદિર શહેરથી ૬ માઇલ દૂર હોઇ દ્રામમાં જવાય છે, તેના દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ખંખાળાઓ માતાજીને બહુ માને છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ મહાત્માનો મઠ જેલુરમાં છે તથા રાણી રાસમણીનું મંદિર તથા તારકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર જ્યાં એક કલાકે પહોંચાય છે તેના દર્શન પણ કરવા યોગ્ય છે. કલકર્તાથી એક દિવસને રસ્તે ઢાકા છે ત્યાં હાથ વણાટનો ઉલ્લેખ થયો વખાણવા જેવો છે. ખેંગાલમાં જ્યુટ-શાળ બહુ પેદા થાય છે. કલકર્તા અને આસપાસમાં જ્યુટની ધણી થીસો છે. કલકર્તાનો રેલ તથા સ્ટીમર રસ્તે દેશ પરદેશનો વેપાર થતો બહોળા પ્રમાણમાં ચાલે છે. બાપા ખંખાળો છે. ઉતરવાને માટે મલીક રફ્રીટમાં બાપુ શુરજમલની ધર્મશાળા સોંપવાળી છે.

કલકત્તાથી કામરૂ-આસામ દેશ જ્યાં કામાક્ષી દેવીનું પ્રામદ્ધ સ્થાન છે ત્યાં તથા ગંગાસાગર તીર્થના દર્શન પુણ્ય યાત્રા માં જાય છે.

જગન્નાથ પુરી.

કલકત્તાથી ખડકપુર થઈને જગન્નાથ જાય છે. રેલ ફી રૂ. પાંચ છે. રસ્તામાં કટક શહેર આવે છે. કટકની ચારે બાજુ દરિયો છે. અહીં ચાંદીની હિન્દી ચંજો બને છે. અહીંયા આગળ જગન્નાથની તરફ ભૂવનેશ્વરીનું બહુ મોટું મંદિર આવે છે અને તે જગન્નાથની પહેલાનું કહેવામાં આવે છે. અહીંયા આગળ સાક્ષી-ગોપાળનું મંદિર છે. જગન્નાથના જગાં કર્યા પછી અહીં દર્શન કરવા જરૂરી છે કારણકે આ સક્ષી સમ નય છે. રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ લગભગ ૬ ફુટની છે. આ મૂર્તિ સુંદર અને દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

જગન્નાથપુરીમાં માકડમ સરોવર છે. અહીં માર્કંડેય ઋષિએ તપ કયું હતું. માર્કંડેય તથા ચંદન તળાવમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય છે. શ્રી જગન્નાથનું મંદિર બહુ મોટું છે. જગદીશ ભગવાનની મૂર્તિ બહુ વિશાળ છે. મસ્તકમાં હીરાં બણો ચમકે છે મૂર્તિની જમણી તરફ બલભદ્રજી, સુભદ્રા બહેન તથા સુદર્શન ચક્ર ચિરાજ છે. પુરીની નજીકમાં ગહાદવી નામનો સમુદ્ર છે. અહીં સમુદ્રના સ્નાનનું બહુ ભારે મહાત્મ્ય છે. અહીં આગળ શ્રધ્ધ કરવાથી રેતીના પિંડલન કરવામાં આવે છે. સમુદ્રને કિનારે કમ્પીરજી, નાનકજી તથા કરમા બાઈ મહાત્માઓની મૂર્તિઓ છે.

પુરીમાં યાત્રીઓ રસોઈ બનાવે છે પણ વિશેષ કરી ભગવાનના પ્રસાદથીજ યાત્રી ભોજન કરે છે. અહીં કાચી પાકી રસોઇનો ભેદ નથી. પ્રસાદ આપે જાત જાત આભરણોનો જરાય બાધ મણવામ

નથી આવતો. તમામ જાતના લોક એક પંકિતએ ખેસી પ્રભુપ્રસાદનું ભોજન કરે છે. ભગવાનની રસોઇ કરવાનું બહુ મોટું સ્થાન છે જ્યાં અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બને છે. ભોગ ધરાવાની વસ્તુઓમાં મોટે ભાગે ભાત દાળ ખીચડી માલપુડા બને છે.

મંદિરથી જનકપુર બે માઇલ છે જે ભગવાનનું સાસરીયું કહેવાય છે. અહીં આશાઠ માસમાં મેળો થાય છે. રથ જત્રાની સ્વારી નીકળે છે. અહીંથી ચાલતી વખત શ્વેતગંગામાં સ્નાન કરવાની રીતિ છે. અહીંની ભાષા ઉડીયા છે. મોટે ભાગે માણસો દાઢી મૂછ રાખતા નથી. એક ધોતી સિવાય બાકી અંગે ઉઘાડા રહે છે અહીં ગરમી બહુ સખત પડે છે. નાળીએરનો પાક બહુ મોટો થાય છે. પાછા ફરતી વખત સાક્ષીગોપાળ અને ભૂવનેશ્વરની જત્રા કરાય છે. સાક્ષી-ગોપાળનું ભાડું રૂ. ૦)૮૫૫ ભૂવનેશ્વરનું રૂ. ૦)૮૮ અને ખુરદારોડ જંકશનનું ૦)૮ છે. અહીં જગદ્ગુરૂ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની માદી છે, જે ગોવર્ધન મઠ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ખુરદારોડથી મદ્રાસની ટીકીટ રૂ. ૧૨૫૦ છે. સમુદ્રને કિનારે કિનારે રેલ જાય છે, રસ્તામાં ધણી શહેર તથા નદીઓ મળે છે. બેજવાડા નામનું પ્રસિદ્ધ જંકશન આવે છે, જ્યાંથી દક્ષિણ હૈદરાબાદ નજીક છે. ભાડું રૂ. ૨૫૫૫ ભાગે છે. હૈદરાબાદ શહેર મોટું છે. અહીં દેશી રાજ્ય નીજામ સરકાર જે હિન્દુસ્થાનમાં ગાયકવાડ ગ્વાલીયર મૈસુર તથા નીજામ એમ ચાર મોટા રાજ્યો ગણાય છે તેમાંનું એક છે. મદ્રાસ શહેરમાં ધણી સ્ટેશન છે, જેમાં “બીચ” બધાથી મોટું છે. શહેર બહુ મોટું અને ખેડી બધણીનું જોવા લાયક છે. દક્ષિણ પ્રાંતની રાજધાની મદ્રાસ છે, જ્યાં ગવર્નર રહે છે. અહીં મદ્રાસ યુનિવર્સિટી-વિશ્વવિદ્યા-

લય હાયકોર્ટ તથા દીવાદાંડી જેવા કાયક છે. અહીંના માણસો મોટે ભાગે કાળા, માત્ર ધોતી પહેરી ચલાવનારા તથા મદ્રાસી ભાષા બોલનારા છે. મારવાડી બજારથી લગભગ ૪ માઇલ છેટે ભગવાન પાર્થસાર્થીનું મંદિર દર્શન કરવા યોગ્ય છે. બીજા પશુ ધણુ મંદિરો છે. દરેક મંદિરની આગળ તળાવ હોય છે. અહીં રેશમી કિનારના ધોતી જોડા બહુ કમતી થાય છે. પાન અને ફળા પશુ બહુ નીપજે છે.

ચિદંબર.

મદ્રાસથી ચિદંબરનું ભાડું રૂ. ૭) છે. ચિંગલપેઠ થઇને ચિદંબર જવાય છે. અહીં આગળ શિવમંગા નદી છે, અને મહા-દેવજીનું બહુ પુરાણું મંદિર છે જે મનુ ભગવાને સ્થાપેલું કહેવાય છે. મંદિર ધણું મોટું છે. મંદિરના ચારે તરફના દરવાજા દક્ષ દક્ષ માળ જેવડા ઉંચા છે. બહાર ફરતા કોટરૂપી પરિક્રમામાં આગ છે. અંદર તળાવ પશુ છે. ભગવાનની રાજસભાનું સ્થાન એટલું વિશાળ છે કે જ્યાં ૧૧૦૦ થાંભલા ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. કમાડ સોના ચાંદીના છે. મંદિરની અંદર કોરોડો રૂપિયાની છે. હમણા પશુ કોઇ નાટકોટના શાહુકારે ૨૫ લાખ રૂ. ખર્ચી મંદિરનું સમારકામ કરાવી દીધું છે. મંદિરમાં એક મૂર્તિ સોનાની જેને નટરાજ કહે છે, એક બીલ્લોરની તથા એક માણેજની છે. બીજી તરફ સિંહાસન ઉપર મે.ટી મૂર્તિ ગોવિંદરાજ સૌખાવતારની છે. એક તરફ ચાંદીના સિંહાસન ઉપર શિવકામ મુંદરી દેવી છે. આટલી સમૃદ્ધિ બીજા કોઇ પશુ દેવસ્થાનમાં જોવામાં આવતી નથી.

ત્રિચિનાપલી (શ્રીરંગપટ્ટન) નું બાહું ચિદંબરથી ૩૧. ૧૧૧૮ માઈલ છે. રોશનથી અનુમાન એક માઇલ છે. કાવેરી ગંગા છે. અહીંથી લગભગ ૨ માઇલ છે. શ્રીરંગનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. આ મંદિર ધણું મોટું તથા રમણીય છે. આ મંદિરની સાત પરિક્રમા-કિલ્લા છે, જેમાં બહારના ત્રણ કિલ્લામાં શહેર વસેલું છે અને અંદરના ચાર કિલ્લાઓમાં મંદિરનો કોઠાર છે. હરેક ગઠનો દરવાજો જૂદો છે. આ મંદિરની હદ બીજા બધા મંદિરો કરતા વધારે છે. શ્રીરંગનાથજીની મૂર્તિ બે છે. એક નાની અને બીજી મોટી આઠ હથ હાથ લાંબી શેવશૈયા ઉપર બિરાજમાન છે. બીજી તરફ એક મંદિરમાં લક્ષ્મીજી છે. મંદિરમાં સોના ચાંદીના વાહન પાત્ર બધાં છે. શહેરની ચારે તરફ બગીચા જેવું છે. વૃંદાવનમાં શ્રીરામજીનું મંદિર આજ ઢબે બનાવવામાં આવ્યું છે, પણ વૃંદાવનનું મંદિર આથી બહુ નાનું છે. શ્રીરંગજી ઉપર સહસ્ત્ર નામથી તુલસી દગ ચઢાવવામાં આવે છે. મંદિરની સામે દસ બાર હાથ લેંચી ગરુડજીની મૂર્તિ પણ બહુ સુંદર છે. ઊંડી કાવેરી પર જંબુકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર દર્શનીય છે. પીંડી જલતત્ત્વ છે. અહીં પણ નાટકોટના શાકુકારે પાંચ લાખ રૂપિયા મંદિરના સમાર કામમાં લગાવ્યા છે.

સેતુબંધ રામેશ્વર.

ત્રિચિનાપલીથી રામેશ્વરનું બાહું ૩૧. ૩૧૧૮ માઈલ છે. અમાઉ અહીં ઠેડ સુધી રેલ ન હતી, પણ હમણાં બની ગઇ છે. અહીં આગળ લક્ષ્મણ કુંડપર મુંડન કરાવાય છે. પછી ભગવાન રામેશ્વરજીના દર્શન થાય છે. મંદિર બહુ મોટું છે. મંદિરનો એક દરવાજો સમુદ્ર

તરફ ખાર માળ જેટલો ઉંચો છે. ખીજો ખજાર તરફનો ૬૩ માળ જેટલો ઉંચો છે. આ મંદિરને પણ ફરતા ગઢ છે શ્રીરામેશ્વરજીની મૂર્તિ પધ્ધરનો એક હાથ જેટલી ઉંચી છે. રામેશ્વર મહાદેવની જમણી તરફ શયન મંદિર છે. એ તરફ ખીજું પાર્વતિજીનું પણ મંદિર છે. નિજ મંદિરની સામે સિદ્ધાસન પર રામચંદ્રજી લક્ષ્મણજી સીતાજી તથા હનુમાનજીની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. આ ધામ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. શિવજીપર ગંગોત્રીના જળના શીશી ચડે છે અને શીવસહસ્ર નામથી બોધીપત્ર ચડે છે. અહીં આગળ ચોવીશ તીર્થ છે, જેમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય ગણાય છે રામેશ્વરથી ૧૥ માઇલ પર રામજરખા નામનું સ્થાન છે, જ્યાં લંકાપર વિજય મેળવ્યા પછી ભગવાને બેસી સર્વનો સેવા પ્રમાણે ફળ આપ્યું હતું.

રામેશ્વરથી ૧૧ માઇલ દૂર ધનુષ્યકોટી તીર્થ છે. હમણાં રેલ ચલેલી છે પણ થોડું રેતીમાં ચાલવું પડે છે. અહીં આગળ સમુદ્ર ધનુષ્યાકાર છે. પૂર્વથી મહોદધી અને પશ્ચિમથી રતનાગીરી બન્ને સમુદ્રનો બેટો થયેલો છે. અહીં પાણી બહુ મોટા મોજાથી ઉંચે ઉલ્લે છે, ભમરો ખાય છે, તેથી કોઇ સ્ટીમર કે હોડી આવી શકતી નથી. અહીંથીજ ભગવાન રામચંદ્રજીએ લંકા વિજય કર્યા પછી ધનુષ્ય બળથી સેતુ તોડી નાખ્યો હતો. અહીં તૈલંગી ભાષા બોલાય છે. માણસો માત્ર ધોતી પહેરી બાકી અંગે ઉંચાડા રહે છે. અહીંથી ચાલતી વખતે કોટી તીર્થમાં સ્નાન થાય છે, જે પછી કોઇ રોકાતું નથી. રામેશ્વરથી લંકા (સિતોન) સ્ટીમર જાય છે. કાલમ્પો જે બહુ મોટું શહેર અને બંદર છે ત્યાં સુધીનું બાકુ શ. ૩) છે. કાલમ્પોથી કાંડો રેલમાં જવાય છે જ્યાં અરોઠ વાઢિયા

છે. પામ્બન જે શ્રીરામેશ્વરની પાસે છે, ત્યાંથી મંડપ સ્ટેશન સુધી હોડીમાં જવાય છે. અહીંની હોડી ખેસવા સુવાને માટે ઘણી સમ-
વડ વાળી છે.

મદુરા.

રામેશ્વરથી મદુરાનું ભાડું રૂ. ૨) છે. અહીં આગળ મિનાક્ષી દેવીનું બહુ જખરજરત મંદિર છે. મંદિરની ખંડાર મઢમાં લોઢાના કમાડ બહુ મોટા છે. કિલ્લાના દરવાજા દશ બાર માગ જેટલા ચારે બાજુ હિંચા છે અને તેમાં દેવોની, અવતારોની તથા ઋષિમુનિઓની લીલા કાતરી કાઢી છે. અંદર એક ઓરડામાં તળાવ તથા ઘણી દુકાનો છે. શહેર પણ પ્રાચીન અને મોટું છે. ખેસ સાડી તથા હાથવણાટનું જરીકામ ઘણું ઉત્તમ થાય છે. અહીંથી કન્યાકુમારી તોતાદ્રી જનાર્દન તથા પદ્મનાભના તીર્થો નિકટમાં છે. જનાર્દનનો ધુપ બહુ પવિત્ર ગણાય છે. પદ્મનાભ-દ્રાવણકોરમાં પદ્મનાભ ભગવાનનું એક ભવ્ય મંદિર છે. જેમાં પદ્મનાભભગવાન બિરાજે છે. દ્રાવણકોર રાજ્યની આવક ત્રણ કરોડ રૂપિયાની ગણાય છે. રાજ્યને તજ સર્વાંગ જવંત્રી સુંઠ વિગેરે ગરમ તેળનાની ઉત્પત્તિથી બહુ મોટી આવક થાય છે. પૂર્વના રાજ્યએ ભક્તિ ભાવથી ભગવાનને રાજ્ય આપ્યું અર્પણ કરી દીધું છે અને હવે તેની પ્રજા એક ટ્રસ્ટી તરીકે વર્તે છે. ભગવાનના મંદિર તરફથી રાજ બે હજાર બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મભો-
જન કરાવાય છે. મંદિરના કિલ્લામાં તળાવ પણ બહુ મોટું છે.

કાંચી.

મદુરાથી કાંચી સુધી ભાડું રૂ. ૬૧૧- છે મદુરાથી પાણ્ડુ દ્રીચી-
નાપલી થઈ તાંજેર મથાવરં ચિંગલપેઠ થઈ શિવકાંચી પહોંચાય છે.

શિવકાંચી નગર સુંદર છે. બજાર પહોળી છે. અહીં શિવજીની પીંડી ચોરસ એક હાથ ઉંચી માટીની છે. આની ઉપર જલને બદલે તેલ ચઢે છે. આ પીંડી પૃથ્વીતત્વ છે. અહીંયા પશુ શીવસહસ્ર નામથી ત્રિલિપત્ર ચઢે છે. મંદિર મેડું છે. મંદિરનું સમારકામ નાટકોટના શાહુદારે ૧૫ લાખ રૂ. વાપરી કરાવ્યું છે. અહીંની ત્રણ માઇલ દૂર વિષ્ણુકાંચી છે. બન્નેની વચ્ચે લગભગ મળેલી છે. અહીં આગળ મંદિર બે માળનું છે. ભગવાનની મૂર્તિ એક નાની અને બીજી મોટી છે. બંને અતિ સુંદર છે. નીચે લક્ષ્મીજી તથા નૃસિંહજીનું મંદિર છે. અહીં પશુ ભગવાનની સ્વારીના ૮ સસ્ય વગેરે સોના ચાંદીના બણા છે. મંદિરની દિવાલોના પથ્થરો પર વેદ લખેલા છે. અહીં ભાષા દ્રાવિડી બોલાય છે. કાંચી સાત પુરીઓમાં એક છે. અહીંથી દક્ષિણમાં ત્રિવિલુર સ્ટેશનેથી વીર રાખવજીના દર્શને જવાય છે.

ત્રિપતિ બાલાજી.

કાંચીથી ત્રિપતિની ટીકીટ રૂ. ૧૧ છે. કાંચીથી આરકોનમ થઇને રેનીગુંટા સ્ટેશને ટ્રેઇન બદલી ૬ માઇલે ત્રિપતિ સ્ટેશન આવે છે. ત્રિપતિ શહેર સરસ છે. અહીં બાબા મનીરામની ધર્મશાળા છે. ત્રિપતિમાં ગોવિંદરાજનું મંદિર દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ત્રિપતિથી લગભગ ૧૧ માઇલ બાલાજી પર્વત છે. આને વેંકટાચલ પણ કહે છે. પહાડની ચડાઇમાં કેટલીક જગ્યાએ પથ્થરીયા પણ છે. પર્વતપર વૃક્ષોનું બહુ ઘાટું વન છે. બાલાજીથી ૪ માઇલ દૂર પાપ નાશિની ગંગા છે, જેમાં સ્નાન કરવાથી પાપ પ્રક્ષાલન થતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અર્થાત્ સ્નાન કરતાંજ—પાણી ઉપર પડતાજ રંગ સફેદ થઇ જાય છે, જેવું કે આવલ—ચોખાનું ધોણુ હોય છે. આ પાણી દૂર સુધી ગંગામાં

જુદી ધારારૂપે દેખાય છે. આનીજ ખાલુમાં ખીજી બાલધારા છે તેમાં તેમ થતું નથી.

ખાલાજી પર્વતપર પાંડવોની ગુફા તથા પાંડવ તીર્થ છે. મૂર્તિ ઓ ખાલાજી-વિષ્ણુભગવાનની સુંદર, વિશાળ, કૃષ્ણ વર્ણની છે. પહાડ નીચે ગરમી તથા પહાડપર શરદી રહે છે. અહીં આમળ ખાખા હાથીરામનો મઠ છે જેનો ઠંડેરો બહુ મોટો છે. અહીંથી થોડે છેટે કદપ તીર્થ છે.

હોંસપેટ (પંપાપુર.)

ત્રિપતિથી હોંસપેટનું બાકું રૂ. ૪૮ છે. રસ્તામાં ગુંટકન સ્ટેશને ગાડી બદલી નાની ગાડીમાં બેસી હોંસપેટ પહોંચાય છે. હોંસપેટથી પંપાપુર ૭ માઇલ દૂર છે. પંપાપુરમાં હમણા વસ્તી બહુ થોડી છે. અહીં આગળ તુંગબદ્રા નદી છે, જ્યાં પ્રથમ સુગ્રીવ રહેતા હતા. અહીંથી અડધો માઇલ ચક્રતીર્થ છે, જ્યાં સુગ્રીવનું બનાવેલું ભગવાન રામચંદ્રજીનું મંદિર છે. નદીની સામેપાર ઋષ્ય મૂક પર્વત છે, જ્યાં શ્રીરામચંદ્રજીને હનુમાન તથા સુગ્રીવ સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. અહીંઆ ભગવાન રામચંદ્રજીએ ધણી દિવસો ગુળ્યા હતા. તેમ અહીંથીજ ભગવાને લંકાપર ચઢાઇ કરવાની તૈયારી કરી હતી. એ વખતે અહીં પાણી ન હતું તેથી ભગવાને ખાણુ મારી પર્વતમાંથી નદી કાઢી છે જે હજી સુધી વિશ્વમાન છે. પંપાપુરથી ૩ માઇલ દિર્ઘિયા સુગ્રીવની રાજધાની છે અને દોઢ માઇલ પંપા સરોવર છે. અહીંની ભાષા કન્નડી કહેણ છે. અહીં પર્વતોપર ઉત્તમ તપોભૂમિ છે.

પંઢરપુર (વિકૃલ્લનાથજી.)

હાંસપેટથી પંઢરપુરની ટિકીટ રૂ. ૬૦ છે. કુરુવાડી જંકશન થી બીજી ગાડીમાં ભેસી પહોંચાય છે. પંઢરપુરમાં ભગવાન પંઢરીનાથ, વિઠોબા અથવા વિકૃલ્લનાથજીનું મંદિર ચંદ્રનાગા નદીના કાંઠે આવેલું છે. સ્નાન દર્શનનું બહુ ભારે મહાત્મ્ય છે. અશ્વાઠ વદિ ૧૧ ના અહીં બહુ મોટો મેળો ભરાય છે, જે વખતે હજારો યાત્રી આવે છે. ભક્ત શ્રી તુકારામ જીવાની મૂર્તિ પણ ભગવાનની સામે છે.

નાશિક.

પંઢરપુરથી નાશિકનું લાડું રૂ. ૫૦૦ લાગે છે. અહીં ભાષા મરાઠી બોલાય છે. અહીંથી કલ્યાણ જંકશન થઇને પુના પણ રેલમાં જવ.ય છે જ્યાં પ્રાતઃ સ્મરણીય હિંદુ રક્ષક શિવાજી મહારાજે સ્વાધીનતા મેળવી રાજધાની સ્થાપી હતી. પુના શહેર મોટું અને જહોજહાલીવાળું છે. બે ત્રણ મીલો કારખાના તથા કોલેજો છે. લોકમાન્ય તિલકનું પણ આજ જન્મ સ્થાન છે. પુનાથી ઘોંડ મનમાડ થઇને હૈદરાબાદની રેલમાં દોહનાબાદ સ્ટેશનથી ૧૦ માઇલ દૂર ધુળેશ્વર મહાદેવ છે જે દાદશ જ્યોતિ લિંગોમાંનું એક છે.

નાશિક શહેર, સ્ટેશનથી ૫ માઇલ દૂર હોઇ ત્યાં મોટર ટાંગા કે ટ્રામમાં પહોંચાય છે. ગોદાવરીને કાંઠે પંચવટી છે તેમાં બહુી લર્મશાળાઓ છે. સ્ટેશનથી શહેરમાં આવતા હિંદુ યાત્રીઓ પાસેથી મ્યુનિસિપાલિટી ચાર આના કર લે છે. ગોદાવરીમાં સ્નાન તથા ભગવાન રામચંદ્રજીના મંદિરમાં દર્શન આપ્ય છે. શોડે દૂર એક ગુફા છે જે સીતા ગુફા કહેવાય છે. ગુફા પૃથ્વીની નીચે હોવાથી જવાનો રસ્તો બહો સારકો છે

જેમાં એક માણસ માંડ જઈ શકે છે. ગુફાની અંદર શ્રી રામચંદ્રજીનું મંદિર છે અને ગુફામાંજ બીજી તરફ શિવજીનું મંદિર છે. પંચવટીમાં અમાઉ પાંચ વડના ઝાડ હતા એવી એ પંચવટીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ રથાન બહુ રમણીય છે. અહીંથી દોઢ માઇલ તપોવન છે. રસ્તામાં નાનાં મોટાં અનેક દેશન આવે છે. પૂનરી લોકો મથુરા કાશી અથવા અને બીજા ક્ષેત્રોની માંકક ભેટ ધરવાને માટે યાત્રાને બહુ સતાવે છે પણ યાત્રીએ તો પાત્ર જોઈને પોતાની શક્તિ તથા શ્રદ્ધા પ્રમાણેજ ધરવું. તપોવનમાંજ દંડકારણ્ય છે જ્યાં શ્રી રામચંદ્રજીએ સુપ્રજાબાનું નાક કાપ્યું હતું અને એજ પંચવટીની ગુફા બહારથી રાવણ છળ કરી સીતજીને હરી ગયો હતો. નાશિક શહેર મોટું અને સરસ છે. પીતળની કારીગરી ઠીક બને છે. અહીંથી ૫ માઈલ છેટે પાંડવ ગુફા છે, જ્યાં ટાંગા, ખેલ ગાડું કે મોટરમાં બેસી જવાય છે. પહાડપર પાંડવોના વખતની અદ્ભુત શિલ્પ કામવાળી ગુફાઓ છે જે બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવા લાયક છે. નાશિકથી ૧૮ માઈલ દૂર ત્રંબક છે ત્યાં ગાડું ટાંગા અથવા મોટરમાં બેસી જવાય છે. અહીં ભગવાન ત્રંબકેશ્વર મહાદેવનું વિશાળ મંદિર છે, જે દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. બાબુમાં નલગીરી પર્વતપર દેવ દર્શન છે તથા ખલગીરી પર્વત જ્યાંથી ગોદાવરી નીકળે છે અને જ્યાં ગૌતમદિ ઋષિઓએ તપ કર્યું હતું તે પણ દર્શન દરવા ચોગ્ય છે. ડોળીનું સાધન નીચે મળી રહે છે. નાશિક-પંચવટીમાં શ્રીમદ્દામજીજીની બેઠક પણ છે.

મુંબઈ.

નાશિકથી મુંબઈ (ખોરીખંદર) નું બાકું રા. ૨૧ છે. આ શહેર હિંદુસ્થાનમાં સૌથી મોટું શહેર છે. કલકત્તા પણ મોટું શહેર છે.

જતાં મુંબઇ તેનાથી ધણી ધણી બાબતોમાં વધી જાય છે. મુંબઇ પ્રલાકાની રાજધાનનું થાયું અહીં હોઇ પ્રાંતનો મવર્નર મુંબઇમાં રહે છે. દેશ પરદેશનો વેપાર અતિ જબર હોવાથી બિન પ્રાંત તથા દેશના લોકો મુંબઇમાં વસે છે. વસ્તી લગભગ પંદર લાખની છે. પાણી તથા જમ્યાની બહુ તંગી રહે છે. દર્શનમાં અમ્માદેવી, ભુલેશ્વર, મોટી હવેલી, નરનારા ચણ, માધવબામ, બાલુલનાથ, મહાલક્ષ્મીના મંદિરો દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ચોપાટી, પાલવા, રાધાબાઇ ટાવર, ટંકશાળ, મોટી પોસ્ટ ઓફિસ, નવી ગોદી, કાપડની મીલો, બોરીબંદર રેલ્વેશન, મુળજી જેઠા મારકીટ, રાણીનો બાગ તથા સંમહરથાન વગેરે ખાસ જોવા લાયક છે. અહીં નાની મોટી ક્ષત્રક નિશાળો, કોલેજો, યુનિવર્સિટી તથા હાય કોર્ટ છે. કાપડની મીલો ૮૪ છે. તેમજ બીજા અનેક આટો પીસવાના, કાગળના તથા કાચના કારખાના છે. એક સ્થળેથી બીજે જવા માટે ટ્રામ તથા વિક્ટોરીઆ-માડી અને લોકલમાડી-રેલ પણ છે. બાપા હિંદી, મરાઠી વગેરે ધણી વપરાય છે પણ વિશેષ ગુજરાતી બોલાય છે.

દારકા.

મુંબઇથી જામનગર અથવા પોરબંદર રસ્તે દ્રેઇનમાં દારકા જવાય છે પણ સ્ટીમરમાં જવું સુગમતા બરું છે. સ્ટીમર બાકું ત્રીજ વર્ગનું રૂ. ૫) તથા બીજનું રૂ. ૧૦) લાગે છે. બોટમાં આવવાની બીજે મળે છે, પણ મુસાફર પોતાની સાથેજ એક બે દિવસનું ભાજ જાય છે. આગબોટ પ્રથમ વેરાવળ પછી માંમરોળ પછી પોરબંદર કલાક કલાક ઉભી રહી લગભગ ૪૬ કલાકે દારકા પહોંચી કિનારેથી થોડે ઉંટે ઘરિયામાં ઉભી રહે છે. કિનારે જવા માટે હોડીઓ બાલુમાં

તૈયાર હોય છે તેમાં બેસી પહોંચાય છે. હોડીઓ પણ ઠેક કિનારે જતી નથી, તે જરા છેટે રહે છે તેમાંથી ઉતરી એક આને દેવાથી ખુરશીમાં બેસાડી ખારવાઓ ખાંધે ઉચકી પહોંચાડે છે. શ્રી દારકા નાથજીનું મંદિર બહુ હિંચું અને પ્રાચીન છે. ભગવાનની મૂર્તિ લગભગ ઠોઠ હાથ હિંચી અને અતિ મનોહર છે. આની જમણી તરફ પ્રભુજીનું મંદિર છે. ડાબી તરફ ત્રીકમજીનું મંદિર છે. અહીં લગભગ ભગવાનની તમામ રાણીઓના મંદિર છે પણ રૂકમણીજીનું નથી. અહીંથી બે માઇલ દૂર રૂકમણીજીનું મંદિર ખેટના રસ્તાપર છે. દુર્વાસા ઋષિનો શ્રાપ હોવાથી દારકામાં રૂકમણીજી રહી શકતા નથી. અહીં સમુદ્ર સાથે ગોમતીજીનો સંગમ થાય છે. ગાયકવાડી રાજસત્તા છે, જે ગોમતીમાં સ્નાન કરવાનો રૂ. ૧૧ હંડ અત્યેક યાત્રી પાસેથી લે છે. અહીંના ગુગળી બ્રાહ્મણ ગોર બહુ માથાફોડીયા તથા સ્વાર્થી હોઇ યાત્રીનું સતાવે છે. દારકામાં વસ્તી ૪૦ ૦) ધરની છે. અહીં જવાની જાપ પણ લેવાય છે, ગૃહસ્થી કોઇ લેતાં નથી માત્ર સાધુ સંત લે છે. જગદ્ગુરૂ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની ગાદી પણ અહીં છે. અહીંથી જ માઇલ ખેટ છે જેનું મહાત્મ્ય પણ દારકાના દર્શન જોઇતું મોટું છે. યાત્રીમાં તથા હોડકામાં બેસી ખેટ જઇ શકાય છે. વાઘેર-એક જાતના કૂત્રી ભોંકની વસ્તી વિશેષ હોઇ તેઓ ગરીબાઇને લીધે ખેતી બાકા કરે છે. કોઇ જાણ હોય છે તેમ કોઇ દુઃખી હોઇ કેટલીક વખત તક જોઇ યાત્રીને ભૂંટી પણ લે છે. ખેટ સમુદ્રપર નાનું સરખુ બહુ શાંત સ્થળ છે. અહીં પણ દારકાધિક ભગવાનનું મંદિર છે બાબુમાં પ્રભુજી ત્રીકમજી તથા ચાર રાણીઓ રાધિકાજી સત્યભામા જાંબવતી ને રૂકમણીના મંદિર છે. નિજ મંદિર-મૂખ્ય મંદિરમાં જવાની

શ્રી. ૩. શાા લાગે છે. અહીંથી બે માઇલ ગોપી તળાવ છે અને ગોપીનાથજી તથા ગોપાળજીના મંદિર છે. અહીંઆજ ગોપીચંદન થાય છે. અહીંથી બે માઇલ નાગનાથ મહાદેવજી છે. વડિઆ દરબાર ખંભલા-મકાનો ખંધાવી ખેટમાં રહ્યા છે. અહીં શ્રી મહામજીજીની ખેટ છે.

પોરબંદર (સુદામાપુરી.)

દારકા ખેટથી માડામાં ખેસી, હોડીમાં ખેસી અથવા રટીમરમાં ખેસી પોરબંદર જવાય છે. ગાડા રસ્તે લૂંટવાની ધારતી રહે છે. રટીમર અડવાડિઆમાં એક વખત મળે છે અને હોડીમાં માણસ દીકરૂં. ૧ આપી પહોંચાય છે પણ ફેર બહુ ચડે છે. પોરબંદરમાં ભગવાનના ભક્ત સુદામાજી જે બહુ દરિદ્ર હતા અને પાછળથી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની કૃપાથી શ્રીમંત બન્યા હતા તેના દર્શન છે. સુદામાજીનું મંદિર બહુ સુંદર છે. શહેર સમુદ્રપર વસેલું છે ખાંધણી પથ્થરની બહુ સરસ છે. અહીં રેશમી પાથડી, હિનના ધાબળા વગેરે ઘણા સારા અને છે.

જુનાગઢ (ગિરનાર)

સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર જ્યાં મહારાજ રાખેંગારની રાજધાની હતી તે જુનાગઢ પોરબંદરથી જેતલસર થઈને આવતા બાકુ રૂ. ૧૫ લાગે છે. જુનાગઢમાં નવાબની સરત્તા છે. શહેર સારી ખાંધણીનું કોષ સુંદર તથા મોટું છે. ગિરનાર પર્વત ૩ માઇલ દૂર છે જ્યાં ઠાંગામાં ખેસી જવાય છે. રસ્તામાં તળેટી નજીક હામેદર કુંડ, રેવતી કુંડ આવે છે તેમાં સ્નાન તથા ખીંધરજી, હામેદરજી, નરસિંહજી, ભાવરાયજીના દર્શન છે જેવું મહારાજ મોટું છે. તળેટી આગળથી ગિરનાર

ચડતા પહેલા એક આનો આપી પાસ લેવો પડે છે તે લીલા બાદ નવહજાર
બધિષ્ઠા સુરસ પગથી આની ચડામ ચડવી પડે છે. ડોળાઓ પશુ બાંહે
મળે છે. થોડું ચડ્યા પછી ગોપીચંદ ભરથરીજીની શુકા આવે છે.
પછી ગૌમુખી ગંગા આવે છે. અહીં આગળ મહારાજ રાખેંભારના
મહેલ છે, ખાવા પીવાની ચીજો વેચનારી દુકાનો છે તથા જોનોએ
ખૂબ પૈસા ખર્ચા પોતાના દેવ દહેરા આણુ, પાલીતાણુના પર્વતોની
આકૃતિ બનાવી જાત્રાનું ધામ બનાવ્યું છે. અહીંથી ઉપર ઉપર ચડતાં
અંબિકાદેવીનું મંદિર છે. આગળ ગોરખનાથજીની શુકા તથા સમાધિના
દર્શન આવે છે તેની પછી ઉપર ચડતા ઓષડનાથજીની સમધિ
તથા ગુરુ દત્તાત્રયની ચરણ પાદુકાના દર્શન છે. રામાનંદ સ્વામીની
સમાધિના દર્શન પણ અહીંજ છે. ગુરુદત્ત પછી માતાજીનું મંદિર છે પણ
ત્યાં રસ્તો બધેલો નહિ હોવાથી તેમજ અધોરી અને પશુનો ભય
પ્રસરેલો હોવાથી કોઇ જતું નથી. ગિરનારમાં સિદ્ધ પુરોનો વાસ
ગણાય છે. ગૌમુખી ગંગાથી નીચે હનુમાન વન તથા સીતા વન છે.
તળેટીથી જુનાગઢને રસ્તે એક પ્રાચીન લાંબો શિલા લેખ છે જે
મહારાજ અશોકના વખતનો કહેવાય છે. ગિરનારની તળેટીમાં દર
વર્ષે મહાશિવરાત્રીને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે જ્યારે પચાસહજારથી
વધારે લોક આવે છે. જુનાગઢથી વેરાવળ સુધી રેલ અને વેરાવળથી
દ્વામમાં પાટણ જવાય છે. અહીંયા સોમનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન મોટું
મંદિર છે, જે દાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. અહીંયા પ્રભાસક્ષેત્ર
અને માદવ રથજી છે જ્યાંથી તમામ યાદવો તથા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન
અને બળદેવજી સ્વર્ગમાં પધાર્યા હતા. મહામદ ગીઝની પણ અહીં
સ્વારી આણી મૂર્તિ તોડી સૌરાષ્ટ્રની અગાધ સમૃદ્ધિ લૂટી ગયો હતો

અહીંથી જ વિષયાધિ રાજ કરજીએલો પણ કર્તવ્યનું જ્ઞાન બૂલી જવાથી રાજ લક્ષ્મીથી પતન પામ્યો હતો. પ્રભાસ પાટણથી સાત ગાઉ ગાડા રસ્તે પ્રાચીને પીપળે જવાય છે ત્યાં શ્રાદ્ધ સરાવવાનું તથા પીપળાને પાણી રેડવાનું બહુ બારે મહાત્મ્ય છે. પ્રાચીને પીપળેથી ૨૫ ગાઉ દૂર તુળશીશ્યામ નામનું ક્ષેત્ર ગિર જંગલમાં છે, ત્યાં હિના ચંદને ગાડામાં બેસી જવાય છે. તુળશી શ્યામમાં ગરમ પાણીના કુંડ છે તથા શ્યામ ભગવાનની દિવ્ય મનોહર મૂર્તિ છે, તેના દર્શન કરવા યોગ્ય છે. જુનાગઢથી રેલ રસ્તે અમરેલી તથા ખગસરા શહેર છે ત્યાં જુદી જુદી જાતનું હાથ વણાટનું કાપડ કામ બહુ સુંદર મોટા પ્રમાણમાં બને છે. માધવપુરમાં માધવરાયજી ભગવાનના અને સારંગપુરમાં હનુમાનજીના દર્શનનું મહાત્મ્ય મોટું ગણાય છે.

અમદાવાદ.

જુનાગઢથી અમદાવાદ (રાજનગર) નું બાકું ૩. ૬૦ છે. રાજકોટ વઢવાણ ચંદને વિરમગામ આવી ગાડી બદલી સામેની ગાડીમાં બેસી અમદાવાદ પહોંચાય છે. આ એક પુરાતન બહુ મોટું શહેર છે. અહીં કાપડની ૫૦-૭૦ મોટી મીલો છે તેમ લક્ષ્મણપતિ શ્રીમંતો પુષ્કળ છે. ગુજરાતનું પાટનગર હોઇ નવાબની રાજધાની અહીંઆ હતી, પુરાણો કિલ્લો તથા તેમાં આવેલું બદ્રમળીનું મંદિર દર્શનીય છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ગાદી તથા મંદિર ગઢમ વડતાળની માફક અહીંઆ પણ છે. તે સંપ્રદાયના આચાર્યની ગાદી તથા બહુ મોટું મંદિર લાખોની માલ મીલકતવાળું છે. અહીંથી મુંબઈ રસ્તે જતાં રેલમાં બે કલાકને રસ્તે વડોદરા ત્યાંથી બે કલાકને રસ્તે નર્મદા

તરે ભરૂચ [બુઝપુર] અને ત્યાંથી બે કલાકને રસ્તે સુરત એમ અનુક્રમે મોટા અને સુંદર શહેરો આવે છે તે જોવા હાયક છે. પાવાગઢમાં બહેચરાજી માતાનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે તે પણ જાત્રાનું રથળ છે.

ડાકોરજી.

અમદાવાદથી ડાકોરનું બાકું ૩૧. માઈલા છે. આશુદં માડી બદલી ડાકોર જવાય છે. છુડાણા ભક્તને દારકાના ગુમળી પ્રાક્ષણોએ બહુ સતાવ્યો એટલે છુડાણો ડાકોર આવ્યો. ભક્તાધીન ભગવાન પણ દારકા છોડી અહીં ગોમતીજી સાથે પધાર્યા. એથી વળીન્યારે ગુમળીઓએ તેજાન જમાડ્યું ત્યારે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ અહીં રહ્યું અને એક દારકામાં રહ્યું. ભગવાન રણુછોડજીની મૂર્તિ સવા હાથ હાંચી અતિ મનોહર છે. ચાર આના આપવાથી ચર્ચુરપર્ચ થાય છે. મંદિર પાસે ગોમતી તળાવ છે તેમાં બહુ નિર્મળ જળ છે. બાણુમાં લક્ષ્મીજી, બહાદેવજી તથા જોડાણા ભક્તની મૂર્તિ છે. ડાકોરમાં મોટી ગૌશાળા તથા વેદ-પાઠશાળા પણ છે. વસ્તી પ્રાક્ષણોની બહુ મોટી છે. મંદિર સરકારના અધિકાર નીચે ટ્રસ્ટના હાથમાં છે. ડાકોરથી હિનજેનનું બાકું ૩૧. માઈ છે. જોધરા ચઢીને સિદ્ધપુર પાટણ પહોંચાય છે. સિદ્ધપુરમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું મહાત્મ્ય છે. સિદ્ધપુરથી આણુ પર્વત જે સિદ્ધ પુરણોનું ધામ મનાય છે તે વટાવી રતલામ આવાય છે. રતલામ શહેર પણ સુંદર છે. રતલામથી હિનજેન જે સાત પુરીઓમાં એક મનાય છે ત્યાં પહોંચાય છે. અહીં શહેરની નજીક ક્ષિપ્રા નદી છે. શહેરમાં મહા કાલેશ્વર મહાદેવજીનું મંદિર છે, જે દાદશ જ્યોતિર્લિંગો માંહેનું એક છે. અહીંઆ હજી સુધી વીર વિક્રમાદિત્ય મહારાજના કિશાન

દરગાજ હયાત છે. ઉજ્જૈન શહેર મોટું અને ઘણું પ્રાચીન છે. શહેરથી થોડેક છેટે ગોપીચંદ બર્તૃહરીની મુક્તિ છે. અને થોડેજ દૂર સિદ્ધવન તથા સાંદીપન ઋષિનું સ્થાન છે જ્યાં દારકા જતાં થોડા વખત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો.

શ્રી નાથદ્વારા.

ઉજ્જૈનથી રતલામ થઈ ચિત્તોડ જવાય છે. બાડું રા. ૩૧ લાગે છે. ઉદેપુર તથા ચિત્તોડ બહુ પુરાના શહેર છે. હિન્દુ ધર્મની રક્ષા તથા હિંદની સ્વાધીનતા બાપા રાવગના વંશજ વીર કેસરી મહારાજા પ્રતાપે અરવલ્લીના વિકટ પહાડોમાં અસંખ્ય દુઃખ ભોગવી મેવાડની રાજધાનીના આ પાટનગરોમાં જળવી હતી. હજુ પણ ચિત્તોડ ઉદેપુરના કિલ્લાઓ વિષ્વંસ ખંડીયેરોના સંસ્મરણરૂપે જોવા લાયક છે.

ચિત્તોડથી નાથદ્વારા સ્ટેશન ઉતરવું પડે છે. બાડું રા. ૩૧ નાજ છે. સ્ટેશનથી સાન કાશ ગામમાં ખેસી શ્રી નાથદ્વાર પહોંચાય છે. મુસલમાની રાજસત્તા પ્રમળ બની ત્રાસ ફેલાવા માંડી ત્યારે ભગવાનની આત્માથી આચાર્ય મહારાજે શ્રી કાકારજીને પધગાવી સ્વાધીન ધર્મનિષ્ઠ ઉદેપુર રાજ્યમાં આવી શ્રી નાથદ્વારમાં નિવાસ કર્યો. મહારાજાશ્રીએ પ્રેમપૂર્વક આચાર્યશ્રીનો સત્કાર કરી કષ્ટ ગામે તથા દ્રવ્ય સંપૂર્ણ સત્તા માથે કાકારજીની સેવામાં અર્પણ કર્યો. આજપણ શ્રી નાથદ્વારની હદમાં આચાર્યશ્રીની હીવાની ફાજલારી ચાલે છે. શ્રી નાથજી ભગવાનનું મંદિર ભવ્ય છે. મંદિરમાં ભગવાનની સવા ખે હાથ લેવી અતિ રમણીય પ્રતિમા બિરાજે છે.

બગવાનને રોજ ૧૧૦૦) રૂપિયાનો ભોગ આરોગાવાય છે. ભોગની વસ્તુ કેસર કરતુરીથી તથા અનેક જાતના સુંદર પકવાનોથી તૈયાર કરી ઠાકારજીને ધરાવાય છે, અને તેજ વસ્તુ પ્રસાદી રૂપે બજારમાં વેચાય છે. આવી ઉમદા વસ્તુઓ-મીઠાઈ કયાંય ખીજે જોવામાં નથી આવતી.

ઑંકારનાથ.

ઉજ્જૈનથી ઓંકારનાથનું બાકું રૂ. ૧) છે. ઈંદોર થઇને ખેડીલાટ સ્ટેશને ઉતરી ૫ કાસ ગાડા રસ્તે ઓંકારજી જવાય છે. ઈંદોર શહેર પશ્ચિમ સરસ અને મોટું છે, ખેડીલાટથી ખેલગાડામાં જતાં પ્રથમ વિષ્ણુપુરી આવે છે પછી નાવ-હોડકામાં ખેસી નર્મદાજી પાર કરીને શિવપુરીમાં ઓંકારનાથજીને મંદિર પહોંચાય છે. મંદિર જરા પહાડ પર ચડાઇએ છે. મૂર્તિ એક હાથ ઉઘી છે. અહીં નાના સરખા બીલ્લ રાજનું રહેડાણ છે. મહાદેવજીને લોકો મંજોત્રીના જલની શીશી ચડાવે છે.

અજમેર (પુષ્કર)

ચિત્તોડથી અજમેરનું બાકું રૂ. ૧૧૦૦ છે. શહેર સુંદર ખાલિણીનું તથા મોટું છે. ખ્વાજા પીરની દરગાહ બહુ મોટા મકાનમાં છે. અહીં સેંકડો મુસલમાન જત્રાએ આવે છે. પહાડની ઉપર એક પુરાણો કિલ્લો છે. ખીજા પશ્ચિમ જોવા લાયક કંઈક મંદિર અને મકાન છે. અજમેરથી ૮ માઇલ દૂર પુષ્કરરાજ તીર્થ છે. પુષ્કરરાજ એક મોટું તળાવ છે. તળાવમાં મગર બહુ છે.

કોઇ બરાબર તળાવની મધ્યમાં સ્નાન કરી શકતું નથી. અહીંયાં પિતામહ બ્રહ્માજીનું મંદિર અદ્વિતીય અને પરમ માન્ય છે. અહીં શ્રાદ્ધનું મહાત્મ્ય મોટું ગણાય છે. અહીંથી દોઢ માઇલ પર હુએ પહાડપર સાવિત્રીજીનું મંદિર છે અને દોઢ માઇલ પર વૃદ્ધ પુષ્કર પણ છે, જ્યાં રેતીમાં પાણીનો નિવાસ છે કે જે આવા ઠંડા સમયમાં પણ પોતાનો પ્રભાવ બતાવી રહેલ છે. પુષ્કરમાં બે વસ્તી પહેવાય છે. નાની વસ્તીમાં ગૌડ બ્રાહ્મણ ગોર રહે છે અને મોટી વસ્તીમાં પારશ્વર બ્રાહ્મણ ગોર રહે છે. અજમેરથી કૃષ્ણગઢની દિશા ૩૧.૦૮ માંના છે.

કૃષ્ણગઢ અને સલેમાબાદ.

કૃષ્ણગઢમાં કૃષ્ણગઢના રાજની રાજધાની છે. અહીંયાં એક મોટા કિલ્લો, તળાવ તથા બીજા પણ જેવા લાયક સ્થાનો ધણા છે.

કૃષ્ણગઢથી સલેમાબાદ ૧૦ માઇલ દૂર છે. સ્ટેશનથી વાહન મળી શકે છે. ઉતરવાને માટે ધર્મશાળા છે. સલેમાબાદમાં નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયની મુખ્ય ગાદી છે. અહીં શ્રીજી મહારાજ બિરાજે છે. અને બંગાલીઓના મસ્તકના ઠાકુર શ્રી રાધા માધવજીનું મંદિર દર્શન કરવા યોગ્ય છે. રતનદેવજીની સમઘી પણ અહીં છે. અહીંયાં શ્રી ઠાકોરજીનો ભોમ ઉત્સવ વખતે ધરાવાય છે. ગામમાં તળાવ કુવા મોટા મકાનોમાં છે તે તથા બીજા ઘણી વસ્તુ જેવા લાયક છે.

જયપુર.

અજમેરથી જયપુરનું જાડું ૩૧. ૧૮ છે. શહેર જેવા લા-
યક છે, બજાર બહુ પહોળી અને સીધી બપકાદાર છે હિંદુસ્તાનમાં

દેશી કારીમરીમાં જયપુર વખણાય છે. જયપુરથી દિલ્હી આવતા રસ્તામાં અલ્હર ડાટા તથા રેવાડી શહેર આવે છે, તે બહુ સુંદર છે. રેવાડી અને દિલ્હીની વચ્ચે ફરખ નામનું નાનું મઝાનું શહેર છે, જ્યાં પ્રથમ મોઢું બનતું હતું. ફરખ શહેર અને દિલ્હીની વચ્ચે ગુરગાવમાં શીતલાદેવીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. અહીં ચૈત્રથી અશ્વાઠ સુધી દર સોમવારે બહુ મોટો મેળો ભરાય છે. પાંડવ કૌરવના ગુરૂ દ્રોણાચાર્યનું સ્થાન તથા મંદિર પણ છે. જયપુરથી દિલ્હીનું બાકું રા. ૩૧- છે.

કુરૂક્ષેત્ર.

દિલ્હીથી થાનેશ્વર સ્ટેશનનું બાકું રા. ૧૧૧ છે. અહીંથી થોડે છેટે કુરૂક્ષેત્ર નામનું મોટું સરોવર છે. સૂર્યગ્રહણ વખતે અહીં બહુ મોટો મેળો થાય છે, જે વખતે દાન દેવામાં બહુ ભારે પુણ્ય મનાય છે. આ ભૂમિમાં કૌરવ પાંડવો વચ્ચે મહાભારત યુદ્ધ થયું હતું. ૧૧ અક્ષૌહિણી સેનાવાળા બહુ બળવાન કૌરવોની હાર થઈ હતી અને સાત અક્ષૌહિણી સેનાવાળા પાંડવોની જીત થઈ હતી. કારણકે પાંડવોનો પક્ષ સત્ય હોવાથી વીર અર્જુનના સારથી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સ્વયં થઈ પાંડવોને સહાય કરી હતી.

હરિદ્વાર.

દિલ્હીથી હરિદ્વારનું બાકું રા. ૩૦૧ છે મિરત, સહરનપુર થઈને એક રસ્તો છે અને બીજો મોરાદાબાદ થઈને જવાથી રસ્તામાં ગુપ્ત મુકતેશ્વર નામનો ગંગાજીનો એક ઘાટ આવે છે, જ્યાં ચૈત્ર અને કારતક

આસમાં બહુ મોટો મેળો ભરાય છે. આ વખતે લાખો રૂપિયાનો ખાસ વેચાય છે. પ્રાયઃ એવો મેળો હિંદુસ્થાન આખામાં કર્યાય થતો નથી.

હરિદ્વારની પાસે કનખલમાં ગંગાજીને કાંઠે દક્ષેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. આ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંહેનું એક છે. કનખલમાં દક્ષ પ્રજપતિએ યજ્ઞ કર્યો હતો, પણ શિવજીની અવગ્રા કરવાથી વિરભદ્રે ચઢનો વિધ્વંસ કર્યો હતો. કનખલમાં સાધુ મહતોની બણી માઠી તથા સ્થાન છે. હરિદ્વાર સાત પુરીઓમાં એક છે. અહીં “હરિ કી પેંડી” નામનો શ્રી ગંગાજીનો ઘાટ મૂખ્ય સ્નાન દર્શન યોગ્ય છે.

પશુપતિનાથ (નેપાલ).

કાશીથી રક્ષોલ સ્ટેશન સુધીની ટિકીટ રૂ. ૩૧- છે. રક્ષોલથી પશુપતિનાથ ૬૬ માઇલ દૂર હોઇ વીરગંજ બીમફેરી થઇ પાંચમે દિવસ પગ રસ્તે પહોંચાય છે. રસ્તો કઠિન ચડાઇવાળો છે. ડોળીમાં બેસીને પણ જવાય છે.

પશુપતિનાથજી એ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. મંદિર અતિ ભવ્ય છે. મહાદેવની ચાર મુખવાળી ત્રણ હાથ ઉંચી દેહીખ-આન પ્રતિમા છે જેની નેપાલના સ્વતંત્ર રાજધિરાજ તરફથી પાંચ વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન પવિત્ર દક્ષિણી વ્રાહ્મણો પૂજા કરે છે. મંદિરનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા બે લાખ છે. નેપાલનો રાજા હિંદુ છે. રાજ અતિ બળવાન અને દુનિયાના બીજા રાજ્યોની માફક સ્વતંત્ર છે. રાજકુળનીનું મૂખ્ય શહેર ખટમંડુ છે. દેશ પહાડી અને ઠંડીવાળો છે. ખાવા પીવાની ચીજો વિદેશ ચડાવવાનાં મનાઇ હોવાથી મસ્તી વેચાય છે. બીજા દિવસોમાં અટકાયત થાય છે પણ મહા શિવરાત્રીને દિવસે

પશુપતિનાથજીમાં બહુ મોટો મેળો ભરાય છે, તે વખતે જત્રાએ જવાથી કોઈ અટકાવતું નથી. સાધુ મહાત્મા જત્રાએ ખાસ કરી જાય છે. નેપાલમાં કરતુરી થાય છે.

અમૃતસર-લાહોર.

હરિદ્વારથી અમૃતસરનું ભાડું રૂ. ૪૦૦ લાગે છે. અમૃતસર એક મોટું અને સુંદર શહેર છે. નાનક સપ્રધાનું સુવર્ણ મંદિર શહેરની મધ્યમાં એક તળાવની વચ્ચે છે મંદિરમાં મંથ સાહેબની પૂજા થાય છે તથા શિરાનો પ્રસાદ ધરાવાય છે, જે દર્શન કરનારને અપાય છે. શીખલોકોનું આ મૂખ્ય ધામ હોવાથી તેઓ તીર્થયાત્રાએ તથા દર્શનને બહુ આવે છે. અહીંથી એક કસાકને રસ્તે લાહોર શહેર છે જે પંજબનું મૂખ્ય અને ધણું મોટું તથા સુંદર શહેર છે. પંજબનો સુખો અહીં રહે છે. અહીં ઘાય કાગળના કારખાના તથા કાલેજો અને યુનિવર્સિટી છે. અહીં પંજાબી ભાષા બોલાય છે. અમૃતસરથી રાવલપીંડીનું રેલ ભાડું રૂ. ૩૦૦ છે. રાવલપીંડીથી કાશ્મીરનું પાટનગર શ્રીનગર ૧૯૬ માઇલ દૂર છે ઠેક સુધી બાંધેલી સડક છે. ટાંગામાં પાંચ દિવસે શ્રીનગર પહોંચાય છે. ભાડું એક સ્વારીનું રૂ. ૧૨) થી ૧૫) પડે છે.

અમરનાથ (કાશ્મીર).

કાશ્મીર બહુ સુંદર અને રમણીય દેશ છે. શ્રીનગર શહેરમાં રાજાની રાજધાની છે. રાજા હિંદુ છે અને ધર્મનિષ્ઠ છે, પણ સ્વતંત્રતા પ્રિય નહિ હોવાથી અંગ્રેજની સત્તા નીચે છે. પ્રજા મરીબડી મંદી તથા ઝોછી બણેલી છે. શ્રીનગરમાં રેશમના આઠ નવ કાર-

ખાતા છે આસપાસમાં જોવાલાયક ધણી સુંદર સ્થળો છે. પાસેના પર્વતોના શિખર પર ખરફ હમેશા રહ્યા કરે છે. શિયાળામાં ખરફ પડવાથી ઠંડી બહુ રહે છે શ્રીનગર મોટું શહેર છે. શહેરની આસપાસ ફરતી નહેર છે. નહેરમાં હોડી હોડકા પુષ્કળ રહે છે. ઉનાળામાં અંજોળે તથા શ્રીમતો હવા ખાવા મોટી સંખ્યામાં આવે છે. હોડી બાંહે રાખી ધણી તો સધળો વખત હોડીમાં જ રહે છે. શ્રીનગરથી અમરનાથજી પાંચ દિવસે પહોંચાય છે. ભગવાન શિવજીની પીંડી અપર્ણીમ ખરફની છે આ પીંડી કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્રમે ક્રમે પોતાની મજા ઘટે છે અને શુક્લ પક્ષમાં એની મેળે વધે છે. અહીં એક કમ્પુતરનું જોડું દર પૂર્ણિમાએ આવશ્ય દેખાય છે જેના દર્શન કરવાનું પણ મોટું પુણ્ય છે અમરનાથ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે.

જવાહરાજી.

પકાન કોટના રોશનથી કાંગડ જતા કાંગડમાં પણ દેવીજીનું પ્રસિદ્ધ પૂજનીય મંદિર છે. કાંગડથી થોડે દુરે જવાહરાજી છે. અહીં દેવીની મૂર્તિ અગ્નિતત્ત્વમય છે. અર્થાત્ મંદિરની વચ્ચે તથા અન્ય સ્થાનમાં પણ અગ્નિની જ્યોતિ પ્રકાશે છે અને સ્થળે નવગત્રીમાં બહુ મોટો મેળો ભરાય છે. દિલ્હીથી પકાનકોટની ટિકીટ રૂ. ૭૦ છે.

કરાચી.

રાવલપીંડીથી કરાચીનું રેલ્વેબાડું ૧૭૦ મી છે અને એક દિવસ આઠ કલાકે કરાચી પહોંચાય છે. કરાચી એ સમુદ્ર તટે એક મોટું સુંદર શહેર છે. અહીંના દરિયાઈ વેપાર ધણી મોટો છે. લાખા મિની મોસાય છે. કરાચીથી એક કલાકે રસ્તે હૈદરાબાદ પહોંચાય

છે. આ પશુ મોટું શહેર છે. સિંધનું પાટનગર હોષ કમીશનરનું યાજ્ઞ અહીં રહે છે. અહીં હાથીદાંતનું કામ ધણું સારું થાય છે. કરાચીથી મુંબઈનું રેલ ભાડું રૂ. ૧૭૫/- છે. તથા મારવાડ રસ્તે રેલ ભાડું રૂ. ૩૧. છે.

હિંગળાજ માતા.

કરાચીથી ૧૮ દિવસને પછી રસ્તે હિંગળાજ દેવીનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. રસ્તો સમુદ્રના કિનારે કિનારે જાય છે. હાંટનું વાહન મળે છે. રસ્તો વિકટ છે. ધર્મશાળા દુકાન કે પાણીનું સાધન નથી તે પશુ દેવી ભકતો જત્રાએ સારી સંખ્યામાં જાય છે.

કચ્છ-ભૂજ (નારાયણ સરોવર).

મુંબઈથી સ્ટીમર રસ્તે માંડવી જવાય છે, જેનું ભાડું રૂ. ૧૦) છે. તેમ મુંબઈથી મોરબી સુધી રેલમાં અને મોરબીથી માંડવી સુધી સ્ટીમરમાં પશુ જવાય છે. ભાડું રૂ. ૧૨) છે.

માંડવી એ કચ્છનું મુખ્ય બંદર છે. કચ્છમાં રાવ મહારાજની સત્તા છે. કચ્છની રાજધાનીનું શહેર ભૂજ છે, જ્યાં માંડવીથી ટ્રેનમાં જવાય છે. કચ્છમાં ઠેરીનું ચલણ છે. ભાષા કચ્છી બોલાય છે. કચ્છી વાણીઆ લુવાણા ભાટીઆ મુંબઈમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે, જેમાંના ટેટશાક સાહસિક કુદ્ધિથી વેપાર ખેડી લક્ષાધિપતિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, ભૂજથી નારાયણ સરોવર નામનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ થોડે દૂર છે. અહીં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય બહુ મોટું ગણાય છે.

નાગપુર (અંપારણ્ય)

મુંબઈથી જી. આર્ચ. પી. રેલમાં સીધું ભુસાવલ આકાલા થઈ નાગપુર જવાય છે. રેલ ભાડું રૂ. ૧૦૫/- છે. નાગપુર ધણું મોટું શહેર છે.

નાગપુર એ બિરાર અને સી. પી. નું પાટનગર હોઇ કમીશનર વગેરે અહીં રહે છે. બિરાર સી. પી. માં રૂનો પાક ધણો મોટો થતો હોવાથી અહીં કાપકની બે ત્રણ મીલો તથા દશ ખાર જીનો છે. હાથવણાટનું કામ પણ બહુ સુંદર અને મોટા પાયાપર થાય છે. ઘોતી, સારી, ખેસ વગેરે ઉત્તમ બને છે. આખા બિરારની રીત પ્રમાણે દર અડવાડિએ છતવારી બજારમાં ગુજરી-બજાર ભરાય છે, જે વખતે તમામ ચીજ બજારમાં વેચાવા આવે છે. ભાષા હિન્દી મરાઠી તથા મુડી બોલાય છે. અહીંથી ચંપારણ્ય નામનું પવિત્ર તીર્થ સ્થાન નજીક છે જ્યાં રાયપુર થઇને જવાય છે. ચંપારણ્યમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક ભગવદ્ સ્વરૂપ આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી (વલ્લભાચાર્યજી) મહારાજનો જન્મ સં. ૧૫૩૫ ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને દિન થયો હતો.

હરિદ્વારથી યમનોત્રી.

હરિદ્વાર જેને ગંગાદ્વાર પણ કહે છે ત્યાં મુખ્ય તીર્થ હરકી પેંડી, કુશાવર્ત બીલવક બીમગોડા નીલપર્વત અને કનખલ છે. આ સ્થાનોમાં દર્શન સ્નાનાદિક કરી શ્રી બદ્રીનાથની યાત્રાએ પ્રસ્થાન કરવું. હરિદ્વારથી ડેહરાડુનની રેલ ફી રૂ. ૧૦૦ છે. અહીંથી સાત માઇલ રાજપુર, રાજપુરથી સાત માઇલ મસુરી, મસુરીથી ૬ માઇલ જલકી ધર્મજાળા, ધર્મજાળાથી ૮ માઇલ ધનોટ્ટી, ધનોટ્ટીથી ૮ માઇલ કાણુતાલ, કાણુતાલથી ૧૦ માઇલ બલદ.જુા, અહીંથી ૫ માઇલ જામ, જામથી ૫ માઇલ નગુણ, અને નગુણથી ૫ માઇલ ધરાસુ છે. ધરાસુથી એક માર્ગ યમનોત્રી જાય છે. અને બીજો ઉત્તર કાશી થઇ ગંગોત્રી જાય છે. યમનોત્રીને માર્ગે ધરાસુથી ૬ માઇલ જેવલા, જેવલાથી ૧૬ માઇલ મંજાણી, મંજાણીથી ૧૩ માઇલ રાના, રાનાથી ૭ માઇલ ખરસાલી અને

ખરસાલીથી ૪ માઇલ યમનોત્રી છે. અહીંઆ સ્નાન દર્શનાદિ કરી પૂર્વ કથિત માર્ગે ગંગાણી આવવું અને ગંગાણીથી ૧૮ માઇલનો એક રસ્તો છે, તે રસ્તે ઉત્તર કાશી જવાય છે. રસ્તામાં નવ માઇલે ચઢી આવે છે અને ચઢીથી ત્રણ માઇલે ખડેલી ધર્મશાળા તથા દુકાન આવે છે.

યમનોત્રીથી ગંગોત્રી.

ઉત્તર કાશીમાં મણિકર્ણિકા ધાટ ગંગાજીપર છે, તેનું સ્નાન તથા વિશ્વનાથજી પાર્વતીજી આદિના દર્શન છે.

ઉત્તર કાશીથી નવ માઇલ મનેરી, મનેરીથી નવ માઇલ ભટવાડી, ભટવાડીથી નવ માઇલ મંગનાની, મંગનાનીથી ૮ માઇલ સૂખી, સૂખીથી ૫ માઇલ હરસિલ, હરસિલથી ૨ માઇલ ધરાલી, ધરાલીથી ૬૥ માઇલ (જંગલા) લૈરવ ધાટી અને લૈરવ ધાટીથી ૬૥ માઇલ મંગોત્રી છે. મંગોત્રીમાં ગંગાજીનું સ્નાન દર્શન તથા માર્કંડેય મહાદેવ અને ભગિરથ શિલાના દર્શન છે. ખાસ ધારા જેને ગોમુખ કહે છે તે અહીંથી ૧૮ માઇલ દૂર છે. આગળ રસ્તો નથી તેથી તથા ઠંડી ખરફને લઇ ત્યાં જવું અતિ કઠણ છે. મંગોત્રીથી ઉપર જણાવેલા માર્ગે પાછા ફરી ભટવાડી આવવું. અહીં સડક છૂટી જાય છે. ભટવાડીથી કેદારનાથ સુધી પગઢંડી-કેડીનો રિકટ રસ્તો છે. રસ્તામાં જાંક નામનો કોડો પગે ચોંટી ડાંખ મારી ખડું લોહો કાઢે છે.

ગંગોત્રીથી કેદારનાથ.

ભટવાડીથી ૯ માઇલ ચૌરના, ચૌરનાથી ૯ માઇલ પગરાણા ચડી. અને પગરાણાથી ૧૦ માઇલ બુઠા કેદાર. બુઠા કેદાર રીક ગામ છે.

અહીં ધર્મગંગામાં સ્નાન તથા બુઢા કેદારના દર્શન છે. બુઢા કેદારથી ૫ માઇલ હતકુંડી ચટ્ટી, હતકુંડીથી ૧૦ માઇલ ધ્રુવ, ધ્રુવથી ૬ માઇલ પવાલી ચટ્ટી અને પવાલીથી ૧૩ માઇલ ત્રિયુગી નારાયણ, અહીં સૂર્યકુંડમાં સ્નાન તથા ત્રિયુગી નારાયણના મંદિરમાં ભગવાનના દર્શન છે. ત્રિયુગી નારાયણથી એ માઇલ ચાલતાં હરિદ્વારથી કેદારનાથ વાળી સડક મળી જાય છે. ત્રિયુગી નારાયણથી ૬ માઇલ ગૌરી કુંડ અને ગૌરી કુંડથી ૭ માઇલ કેદારનાથ છે.

હરિદ્વારથી કેદારનાથ,

હરિદ્વારથી ટાંગામાં કે રેલમાં બેસી ૭ માઇલ પર ઋષિકેશ શેડ સ્ટેશન આગળ સત્યદેવજીનું મંદિર છે, ત્યાં દર્શન કરી આગળ ૭ માઇલ ચાલતાં ઋષિકેશ પહોંચાય છે. અહીં ગંગા સ્નાન તથા શ્રી રામચંદ્રજી ભરતજી અને શત્રુઘ્નજીના મંદિરમાં દર્શન છે. બાબા કાલી કમલીવાળાના નામની ધર્મશાળા દવાખાનું તથા સદાશિવનો મોટો કારેખાર છે. કેલાસ આશ્રમ લક્ષ્મણ જીલાને રસ્તે જોવા જેવું છે. અહીંથી એક માઇલ તપોવન છે તથા ૨૦ માઇલ લક્ષ્મણ જીલ છે. લક્ષ્મણ જીલામાં લક્ષ્મણજીના મંદિરમાં દર્શન છે. ઋષિકેશથી બોબે ઉપાડનાર તથા કંડી જપાન ડોળીની સગવડ પણ મળી શકે છે. લક્ષ્મણ જીલાથી ૩૧ માઇલ પુલમાડી ચટ્ટી, પુલમાડીથી ૪ માઇલ ચુલર ચટ્ટી, ચુલરથી સવાચાર માઇલ બીજની ચટ્ટી, બીજનીથી ૬ માઇલ પંદરમેલ, પંદરમેલથી ૪ માઇલ મહાદેવ ચટ્ટી, મહાદેવથી ૩૧ માઇલ કાંડી ચટ્ટી છે. અહીંમાં દવાખાનું, તથા પોસ્ટ ઓફિસ છે.

કાંડી ચટ્ટીથી ૪૧ માઇલ બાસ ઘાટ, બાસઘાટથી ૪૧ માઇલ ઉમરાસુ ચટ્ટી, ઉમરાસુથી ૫ માઇલ દેવપ્રયાગ છે. અહીંમાં અલ્પકનાંદા

તથા ભાગીરથી ગંગાનો સંગમ થાય છે. તથા રઘુનાથજીના દર્શન છે અહીંથી ૩ માઇલ વિઘાકોટી, વિઘાકોટીથી ૫ માઇલ રાનીબાદ, અહીંથી ૭ માઇલ રામપુર, રામપુરથી ૫ માઇલ બીલ્વકેદાર છે. ખાંડર નદીનો સંગમ તથા બિલેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. બીલ્વ કેદારથી એક માઇલ અલકનંદા પાર મહારાજ ટેહરીએ વસાવેલું કીર્તિનગર છે, અને અહીંથી ૨૮ માઇલ દૂર ટેહરી છે.

મિલ્વકેદારથી ૪ માઇલ શ્રીનગર. એ મઢવાલ જીલ્લાનું પ્રાસિક્ક નગર છે. અહીં આગળ થાણું, દવાખાનું, તાર ઓફિસ, સદાવત, ધર્મ શાળાઓ તથા બજારમાં હુંડી વગેરેનું પણ કામ થાય છે. બજારથી અડધા માઇલ પર કમલેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. શ્રીનગરથી આઠ માઇલ પૌડી જીલ્લાનું મૂખ્ય સ્થાન છે. અહીં જીલ્લાના મુખીનું ક્ષેત્ર છે. અહીંથી એક સડક કાટકાર રેલ સ્ટેશન જાય છે, તે ૫૩ માઇલ દૂર છે.

શ્રીનગરથી ૫ માઇલ સુદતા ચટ્ટી, સુદતાથી ત્રણ માઇલ ભટીસંગ, ભટીસંગથી ૩૧ માઇલ ખાંકરા, ખાંકરાથી ૩ માઇલ નરકોટા, નરકોટાથી ૩ માઇલ ગુલાબનાથ ચટ્ટી અને ગુલાબનાથથી ૧૧ માઇલે રૂદ્રપ્રયાગ પહોંચાય છે. પાંચ પ્રયાગોમાં આ પ્રસિદ્ધ પ્રયાગ છે. અહીં મંદાકિની અલકનંદાનો સંગમ છે. ને રૂદ્રેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. અહીંથી એક માર્ગ યાત્રાના ક્રમ પ્રમાણે દેદારનાથ થઇને બદ્રીનાથ જાય છે. અને ખીજો રસ્તો કર્ણુપ્રયાગ થઇને રીધો બદ્રીનાથ જાય છે. રૂદ્ર-પ્રયાગથી રૂદ્ર રનાથના માર્ગે આગળ ૬ માઇલે છતોલી ચટ્ટી, છતોલીથી ૪ માઇલ તીલવાડા, તીલવાડાથી ૨૧ માઇલ રામપુર ચટ્ટી અને રામપુરથી ૩ માઇલ પર અગત્ય ચટ્ટી છે જ્યાં અગત્ય સુનિતા દર્શન છે.

અમત્સ્ય મુનિથી ૨૧ માઇલ મહાદેવચઢી, મહાદેવથી ૧૧ માઇલ ચંદ્રાપુરી આવે છે. અહીં ચંદ્રેશ્વર મહાદેવ અને દેવિના દર્શન છે. અહીંથી ૨૧ માઇલ ભીમજેલા અને ભીમજેલાથી એક માઇલ ભીરી ચઢી છે. અહીં આ ભીમસેન અને સત્યનારાયણના દર્શન છે. અહીંથી ૩ માઇલ કુંડચઢી, કુંડચઢીથી ૪ માઇલપર ગુપ્ત કાશી છે. આ રથાન સુંદર છે. અહીં ગંગા યમુના નામની બે ધારાનું સ્નાન અને મણિકર્ણિકા સહિત ગુપ્ત રૂપમાં શ્રી વિશ્વનાથજી તથા પાર્વતીજીના દર્શન છે.

ગુપ્ત કાશીથી એક માઇલ નાલા ચઢી, નાલાથી ૧૧ માઇલપર નારાયણ ચઢી છે, જ્યાં નારાયણના દર્શન છે. અહીંથી બે માઇલ બ્યુંગચઢી, અહીંથી ૨ માઇલ ફાટકચઢી, અહીંથી ૪૧ માઇલ રામપુર ચઢી અને રામપુરથી ૨૧ માઇલ પાટીગાઢ ચઢી છે. અહીંથી એક રસ્તો ૩ માઇલ ત્રિયુગી નારાયણ પહોંચાડે છે. અહીં નારાયણના દર્શન અને ત્રણેય યુગાન્તરથી પ્રજ્વલિત ધુની છે. અહીં આ મહાદેવજીના પાર્વતીજી સાથે લગ્ન થયા હતા.

પાટીગાઢ ચઢીથી આગળ ૪૧ માઇલ ગૌરીકુંડ આવે છે જ્યાં ગરમ પોણીના કુંડમાં સ્નાન અને ગોપેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. અહીંથી બે માઇલ ચીરવાસા ભૈરવ છે જ્યાં ભૈરવજીના દર્શન કરી ચીર ચડાવવા જોઇએ. અહીંથી બે માઇલ રામવાડા ગોટી ચઢી આવે છે જ્યાં કેદારનાથજીમાં ઠંડી સખ્ત ઢોવાથી યાત્રી દર્શન કરી રોધાય છે.

શ્રી કેદારનાથજી.

રામવાડાથી ૨૧ માઇલ દેવદેખની નામનું રથાન છે જ્યાંથી કેદારનાથપુરીનાં દર્શન થાય છે. અહીંથી ચડાઇ ઉતરાઇ વિનાની

સીધી એક માઇલ જુમિ ચાલતાં શ્રીકેદારનાથ મહાદેવનું વિશાળ મંદિર આવે છે. મંદિરની પાછળ અમૃતકુંડ, પૂર્વમાં સુદળકુંડ, દક્ષિણે હંસકુંડ, પાસે રેતકુંડ અને મંદિરની સામે ઉદકકુંડ છે. આ કુંડોમાંથી ત્રણ આયમન જમણા હાથે ત્રણ ડાબા હાથે અને ત્રણ ધુટણબર ગોમુખ થઇ પાન કરવાનું છે. મંદાકિનીજીમાં સ્નાન તથા ભગવાનના દર્શન કરી એક રાત્રી નિરાસ કરવો. હેમ જેવો મુશોભિત ખરદથી છાયાઓ સુમેરૂ પર્વત અહીંથી તદન નિકટમાં દેખાય છે જેને લઇ સખ્ત ટાઢ અને અતિ શીતળ જગ રહે છે, એટલે રસોઇ ખનાવતી અશક્ય બને છે. હલવ'ઇની દુકાનોમાં ખાવાની તૈયાર વસ્તુ મળે છે તે ખરીદી યાત્રી ચલાવી લે છે.

કેદારનાથથી ખદ્રીનાથ.

પૂર્વ કથિત માર્ગે ગુપ્ત કાશી પાસે નાલાયટ્ટી આવે છે ત્યાં જનું અને નાલાયટ્ટીથી ઉખી મઠને માર્ગે ડાબા હાથપર નીચેના ભાગમાં પ્રયાણ કરવું. નાલાયટ્ટીથી ત્રણ માઇલ ઉખીમઠ છે જે કેદારનાથજીનું ગાદી સ્થાન છે. કારતકથી ચૈત્ર એમ ૬ માસ સુધી જાત્રા મંદિરના પટ અંધ રહેનાં કેદારનાથજીની પૂજા અહીંયા થાય છે. ગાદી સ્થાન પાસે પત્થરખી મહાદેવ તે મંગાજીની મૂર્તિ છે અને પાસેજ માંધાતા રાજ, ઉખા, ચિત્રરેખા, એકાદારનાથના દર્શન છે. અહીંથી એક માર્ગ દ્વિતીય કેદાર મધ્યગેશ્વર ગયો છે, જે ૧૨ માઇલ દૂર છે.

ઉખીમઠથી ૩ માઇલ ખલયટ્ટી ખલયટ્ટીથી ૩ માઇલ દુર્ગાયટ્ટી, દુર્ગાયટ્ટીથી ૩ માઇલ પોથીવાસા ચટ્ટી અને પોથીવાસાથી ૩ માઇલ ચોપતા ચટ્ટી છે. અહીંથી એક માર્ગ તૃતીય કેદાર તુંમનાથ ગયો છે.

ચોપતાથી બે માઇલ ક્યુંહિડ્યાર ચટ્ટી, અહીંથી ૨ માઇલ પાંચરવાસા, પાંચરવાસાથી બે માઇલ ગોંડીચટ્ટી અને ગોંડીચટ્ટીથી આગળ બે માઇલે મંડલચટ્ટી છે, જ્યાંથી એક માર્ગ ચતુર્થ દેહાર રૂદ્રનાથ ગયો છે. મંડલચટ્ટીથી ૨ માઇલ ગોપેશ્વર છે. અહીં ગોપેશ્વર મહાદેવ તથા શક્તિના દર્શન અને વેતરણી નદીમાં સ્નાન થાય છે. ગોપેશ્વરથી ૨૫ માઇલ લાલસાંગા-ચમોલી છે. અહીં સરકારી દરેરી થાણું તાર-ધર દવાખાનું વગેરે છે. અહીંથી એક માર્ગ બદ્રીનાથજી જાય છે અને બીજો અશ્વકનંદાપરનો પુલપાર કરી નંદપ્રયાગ કર્ણુ પ્રયાગ થઇને રામનગર રેલ્વેને પહોંચાડે છે. લાલસાંગાથી ૨ માઇલ મઠચટ્ટી, અહીંથી ૫ માઇલ પીપલચટ્ટી અને અહીંથી ચાર માઇલે ગરૂડગંગા છે. અહીં ગરૂડગંગામાં સ્નાન અને ગરૂડજીના દર્શન છે અહીંથી ત્રણ માઇલ તંગણીચટ્ટી, અહીંથી ૨ માઇલ પાતાંગગંગા ચટ્ટી અને અહીંથી ૪ માઇલે કુમારચટ્ટી છે. અહીંથી એક માર્ગ પંચમ દેહાર કદપેશ્વર ગયો છે અને બીજો પાંચ બદ્રીમાંથી ધ્યાનપદી ગયો છે.

કુમારચટ્ટીથી ૩ માઇલ ખનોટી ચટ્ટી અને ત્યાંથી ૪ માઇલ જોશી મઠ છે. અહીં શ્રી બદ્રીનાથજીની પૂજા થાય છે. શ્રી નૃસિંહ ભગવાન, વાલ્મીકેય, નવ દુર્ગાના દર્શન અને દંડ ધાગનું સ્નાન થાય છે. અહીંથી ૮ માઇલે જ્યોતેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે, અહીં આગળ ત્રેતા યુગનું એક વિચિત્ર ઝાડ જોવા લાયક છે. જોશીમઠથી એક માર્ગ ભવિષ્ય બદ્રી ગયો છે અને એજ માર્ગ આગળ ટીપેટ મુનાન ગયો છે. જોશી મઠમાં તાર આશીસ પોલીસ દવાખાનું વગેરે છે અને જોષ્ટી બીજ વસ્તુ દુકાનોમાં મળી શકે છે. જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્યની ચાર આદીમાંની હિતર દિશાની આદી અહીં જ્યોતિર્મઠ-જોશીમઠમાં

હતી પણ હાલ તે વિધ્વંસ થઇ ગઇ છે. નેશી મઠથી આગળ ૨ માઇલ વિંણુ પ્રયાગ છે. અહીંયા અલકનંદા તથા વિંણુગંગાનો સંગમ થાય છે. સ્નાન બાદ બહુ કફોડો છે. અહીંથી ૬ માઇલે પંડુકેશ્વર છે જ્યાં યોગમતીના દર્શન છે. પંડુકેશ્વરથી ૬ માઇલે હનુમાન ચટ્ટી આવે છે જેની આસપાસમાં મસ્ત રાગની યત્ન ભૂમિ છે. અહીં હમણાં પણ માટી ખોદવાથી જવ તથા ક્રાયશ્વ બળ્યા વિનાના મળે છે.

શ્રી ખદ્રીનાથજી

હનુમાન ચટ્ટીથી ૩ માઇલ કાંચન ગંગા છે. ઉપરના ભાગમાં કુબેર શિલા છે. કાંચન ગંગામાં માર્જન કરી ૧ માઇલે દેવદેખની આવે છે. અહીંયા વિઠ્ઠલર ગણેશજીના દર્શન છે, અને અહીંથી ૫ રાખર સામે ૧ માઇલના અંતરે શ્રી પતિન પાવની ખદ્રી વિશાલપુરીના દર્શન છે.

શ્રી ખદ્રીનાથજીમાં અલકનંદા તથા ત્રપિમંગાના સંગમ પર તથા તમે કુંડ, નારદ કુંડ, ગરૂડ કુંડ, ગૌરી કુંડ, સૂર્ય કુંડ, બ્રહ્મકપાલીમાં સ્નાન અને માર્કન્ડેય શિલા, નારદ શિલા, વરાહ શિલા ગરૂડ શિલાના દર્શન કરી ભગવાનના ભવ્ય મંદિરમાં જવાય છે. ભગવાન શ્રી ખદ્રીનારાયણ ચાંદીના સિંહાસન પર મધ્યમાં બિરાજે છે. ડાયા હાથ પર નર નારાયણ દેવ નાચ નારદજી તથા ઉદ્ધવજી અને જમણા હાથ પર કુબેરજી તથા ગરૂડજીની મૂર્તિના દર્શન છે. સવાર સાંજ ભગવાનને શગર ધરી હાથ ભાતનો ભાગ ધરાવી ચારતી થાય છે. મંદિરની બહાર લક્ષ્મીજીનું મંદિર છે અને તેની બાજુમાં હનુમાનજી, ગરૂડજી, ગણપતીજી તથા ધંટાકર્ણ અને જયવિજયના દર્શન છે. થોડે દૂર આદિ કેદારે-

શ્વર મહાદેવના પશુ દર્શન છે. એક તરફ સુમેરૂ પર્વત, નારાયણ પર્વત હિમથી આચ્છાદિત છે અને બીજી તરફ ગંધમાદન પર્વત છે. તારધર દવાખાનું પોર્ટ તથા પંદર વીશ દુકાનો છે. અહીં ઠંડી સેમ છે છતાં રસોઇ થઇ શકે છે. હરિદ્વારથી હિમાલય શરૂ થાય છે. ગંગોત્રી જમનોત્રી કેદારનાથ અદ્રીનાથના પવિત્ર ધામોની જત્રા કેવળ પહાડો અને જંગલો વીંધી કરવાની હોય છે. પહાડોપર ક્યાંક યાંકંક વીશ પચીશ ધરના પહાડી ગામડા આવે છે જેમાં પહાડી લોદા રહે છે. પ્રદેશ બહુ રમણીય છે. જત્રાએ વૈશાખ માસમાં નીકળવાથી હેરાનગતિ એછી ભોગવવી પડે છે. હિમાલયના પહાડોમાં લખવામાં હિંદી તથા બોલવામાં પહાડી ભાષા વપરાય છે, તો પણ સામાન્ય રીતે તમામ હિન્દી સમજે છે. યાત્રીએ સાથે ગરમ કપડા, મજબુત પગરખા, લાકડી છત્રી તથા દવા રાખવી ઉપયોગી છે. જેણે મજબૂત વિના જત્રા કરવાની હોય તેણે પાસે વિશેષ બોળે રાખવો નહિ. પંડ્યાઓ જત્રીને બહુ સતાવે છે. પંડ્યાઓ ગમે તેટલો વળંગે પણ જત્રીએ વિચારીને દાન પુણ્ય શક્તિ અનુસાર સુપાત્રે કરવું, પગે ચાલનાર યાત્રીએ રોજ ૧૦ થી ૧૨ માઇલ ચાલી વિશ્રામ લેવો. ચારે ધામ ૬૦૦ માઇલમાં છે, એટલે ક્રમમાં ક્રમ અઢી માસ લાગે પણ જે હક્ત અદ્રી. કેદારનાથની જત્રા કરવી હોય તો દોઢ માસમાં કરી ઘેર પહોંચી શકાય છે.

અદ્રીનાથથી ૪ માઇલ વસ્તુધારા તીર્થ છે જ્યાં ઉંચેથી ધારા ધસી જોરથી પડે છે, તેમાં સ્નાન કરવાનું ભારે મહાત્મ્ય છે. રસ્તામાં ગ્યામ ગુફા, મુચકંદ કુંડ, ભગવાન નરનારાયણ દેવના માતાજી મૂર્તિ-દેવી, અલકનંદા સરસ્વતીના સંગમ પાસે કેશવપ્રયાગ મહાતીર્થ વગેરેના દર્શન છે. અદ્રીનાથથી ૧૪ માઇલ સતપથ તીર્થ છે. એ ત્રિકોણાત્મક કુંડ છે, તેમાં તથા નજીકમાં સોમકુંડ સૂર્યકુંડ વગેરેમાં

સ્નાન કરવાનું મોટું પુણ્ય ગણાય છે. અહીંથી આગળ સ્વર્ગી રોહણ છે. ખરકની લાંબી સીડી દેખાય છે. અહીંથી પાંડવોએ સ્વર્ગી રોહણ કરવાનું સાહસ કરું હતું પણ આજકાલ કોઇ કરતું દેખાતું નથી. અહીંથી એક માર્ગ ટીમેટ જાય છે. વૈશાખથી શ્રાવણ સુધી અહીં અને ટીમેટ વચ્ચે નિમક, ઉન, ઉનના લુમડા, ઘોડા વગેરેનો વ્યાપાર ચાલે છે.

કૈલાસ અને માન સરોવર.

કૈલાસ અને માન સરોવરના દર્શન સ્નાનનું અમોઘ પુણ્ય છે. રસ્તો કઠિન ખરકવાળો હોવાથી સાધુ મહાત્મા સિવાય કોઇકજ જાય છે. જેઠ માસમાં જત્રા કરી શકાય છે. રસ્તામાં મત્તુ-જવનો સાથવો તથા આ દુધ સિવાય ખોરાકની વસ્તુ મળતી નથી. મજાનું જોડા અને ગરમ કપડા ખરકમાં આવવાનું હોવાથી સાથે હોવા જોઇએ. રસ્તો વેરાન રહ્યો એટલે સાથે ભોમિએ! અથવા વેપારીઓ ખદીનાથ પાસે માનાગ્રામથી ટીમેટ આવળ કર્યા કરે છે તેની માથે જતું. કૈલાસ જવાના રસ્તા ધણી છે;—આગમોરા તેપાલ વગેરેથી જાય છે, પણ ત્યાં વખતે લૂંટવાનો સંભવ રહે છે. ખદીનાથથી તથા જોશી મઠથી જે રસ્તો છે તે રસ્તે જવામાં જરાય લય નથી.

ખદીનાથથી ૧ માઇલ માના, માનાઘાટથી ૪૫ માઇલ થુલમઠ, થુલમઠથી ૨૫ માઇલ દાપા, દાપાથી ૧૫ માઇલ દપુ અને દંપુથી ૧૫ માઇલ શીવ ચીલમ પહોંચાય છે. બીજો રસ્તો જોશી મઠથી છે, તે પણ શીવ ચીલમ મળી જાય છે. તેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

જોશીમઠથી ૮ માઇલ લવિષ્ય ખદી, અહીંથી ૬ માઇલ લાતાનંદા આવે છે. આ રથજો દિવ્ય દર્શનથી અમીટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક જન અહીં મંત્ર તંત્રની સિદ્ધિને માટે આવે છે. લાતાનંદાથી

૪ માઇલ સમુદ્ધૃગેઠા, અહીંથી ૮ માઇલ જુમાગ્રામ, અહીંથી ૮ માઇલ મલ્લરીગ્રામ, અહીંથી ૩ માઇલ ખાંખાગ્રામ, અને અહીંથી ૫ માઇલે ન તિગ્રામ પહોંચાય છે. અહીં સુધી માર્ગ સારો છે. સજ્જન વરતી છે. હરે પછી આમળાદર્શન વરતી તથા કઠિન ઉંચા પહાડોના સુરંગોમાં ચાલવાનું છે. નીતિગ્રામથી ૩ માઇલ કમ્પોડ ડીપ, અહીંથી ૪ માઇલ કાલા જવર, અહીંથી ૧૧ માઇલ રીમખીમ, અને અહીંથી ૫ માઇલ નાની હોતી છે. અહીં સુધી અંગ્રેજનું રાજ્ય છે. અહીંથી આગળ ટીમેટનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. નાની હોતીથી ૬ માઇલ સાગ મુઝામ, અહીંથી ૬ માઇલ ડીમર અને અહીંથી ૬ માઇલ શીવચીલમ આવે છે. અહીં આ ટીમેટી ચીજોનો વેપાર થાય છે. શીવચીલમથી ૮ માઇલ ગોમાચેન આવે છે. અહીં વરતી મોટી છે. અહીંથી ૧૨ માઇલ દરમિઆતી આવે છે જ્યાં બે નદી છે: એકનું નામ દરમિઆતી અને બીજાનું નામ ગોન્યાતી છે. બન્ને નદી પાર કરવી પડે છે. દરમિઆતીથી ૬ માઇલ રાનીમ, અહીંથી ૧૬ માઇલ ગૌરીકુંડ અને અહીંથી આગળ ૬ માઇલ કૈલાસ પર્વત (મહાદેવજી) આવે છે જે એક માઇલ ઉંચો અને ૨૫ માઇલ ગોળ છે. અહીં ભગવાન કૈલાસ દેવના પૂજારી લામા ગુરૂ છે જેઓ નિરંતર ધર્મ ધ્યાનમાં રહે છે. એમના દર્શન પણ પુણ્યશાળીનેજ થઇ શકે છે. લામા પૂજારીઓની ઉમર વિદ્વાન લોકો ૨૦૦ વર્ષથી પણ વધારે કહે છે. કૈલાસથી આગળ ૧૨ માઇલ માન સરોવર છે. માન સરોવરની લંબાઇ ૧૫ માઇલ અને પહોળાઇ ૧૧ માઇલ છે. બન્નેની પરિક્રમા કરતા ૮ દિવસ લાગે છે. આ બંને પવિત્ર તીર્થને આપણે હિન્દુ વૈદિક લોકો જેટલા પૂજ્ય ભાવથી માનીએ છીએ તેટલાજ ભાવથી બૌદ્ધ લોકો પણ માને છે. અહીં ટિમેટીયન લામાગુરૂ પંડ્યા મનાય છે. સ્નાન દર્શન પારકમા કર્યાબાદ ઉપર જણાવ્યા માર્ગથી જોશીમક કે બ્રીનાથ પાછા ફરવું.

અદ્રીનાથથી રામનગર.

અદ્રીનાથની આસપાસ ઘણા તીર્થ છે, તેમાં એક તીર્થ જણાવવું રહી જાય છે, તે પંડુકેશ્વરથી ૮ માઇલ દૂર લોકપાત્ર નામનું અદ્ભુત તીર્થ છે. તીર્થનું જળ તળાવમાં એક તરફ વહે છે અને માણુમ જળમાં સ્નાન કરવા ઉપરે એટલે બીજી તરફ ધસાઇ જાય છે. અહીંથી નજીક લક્ષ્મણજીના દર્શન તથા બીમ ઉડારથી ૧૫ માઇલ કાગલુપુડ તીર્થ છે, પણ ત્યાં જવું બહુ વિકટ છે.

અદ્રીનાથથી પૂર્વ કથિત માર્ગે લાલસાંગા આવવું જેની માઇલ સંખ્યા ૪૭ ની છે. લાલસાંગા—ચમોલીથી ૨ માઇલ કાચલ ચટ્ટી, અહીંથી ૨૧ માઇલ મહીયાના ચટ્ટી અને અહીંથી ત્રણ માઇલ નંદપ્રયાગ છે. અહીં આગળ અલકનંદા તથા મંદકિનીનો મંડપ છે તથા લક્ષ્મીનારાયણ અને ચંડિકાના દર્શન છે.

નંદપ્રયાગથી ૩ માઇલ સોનલાચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ લંગાસુ ચટ્ટી, અહીંથી બે માઇલ જૈકંડી ચટ્ટી અને અગળ ૪૧ માઇલે કર્ણપ્રયાગ આવે છે. અહીં અલકનંદામાં પિંડર મંડાનો મંડપ થાય છે. તેમ કણેશ્વર મહાદેવ તથા ઉમાશંકરી ભગવતીના દર્શન અને કર્ણકુંડમાં સ્નાન થાય છે. આ પછી પાંચ પ્રયાગોમાં એક છે. અહીંથી એક માર્ગ શ્રીનગર થઇને હરિદ્વાર જાય છે અને બીજો મેલ ચૌરી થઇને રામનગર જાય છે. રામનગરને માર્ગે કર્ણપ્રયાગથી ૪ માઇલ સમેલી ચટ્ટી, અહીંથી ૨ માઇલ સિરોલી ચટ્ટી, અહીંથી ૧૧ માઇલ લટાલી ચટ્ટી અને અહીંથી ૪ માઇલે આદિત્રી છે. આદિત્રીથી ૫૧ માઇલ જેકા પાની ચટ્ટી, અહીંથી ૨૧ માઇલ કાલા માટી ચટ્ટી, અહીંથી ૨૧ માઇલ ગ્વાડ ચટ્ટી અને અહીંથી ૬

માઇલે ધોનારા ઘાટ છે. ધોનારા ઘાટથી મેલચૌરી ૬ માઇલ છે. અહીંથી રસ્તો મેદાન જમીનપર રામગંગાને કાંઠે કાંઠે જાય છે. મેલચૌરીથી હરિદ્વાર વગેરે ગઢવાલ જીલ્લાના કુસી જપાનવાળા પોત પોતાની મજૂરી ભ્રષ્ટ્ર યાત્રીઓને છોડી દે છે અહીંથી આલ્મોરા જીલ્લાની હલ શરૂ થાય છે એટલે કુસી બદલી કરે છે. અહીંથી નવા કુસી ધોડા યાત્રીઓને મળી જાય છે. મેલ ચૌરીથી ૧ માઇલ પનુવાખાલ, અહીંથી ૧૧ માઇલ શીમલમન અને અહીંથી ૫૧ માઇલ ગણુઇ છે. અહીંથી એક માર્ગદ્વારા ઘાટ રાનીખેત નેનીતાલ ચઇને કાટગોદામ પણ જવાય છે. ગણુઇથી ૧૧ માઇલ બટકોટ, અહીંથી ૨૧ માઇલ બગોતીચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ માલીચટ્ટી અને અહીંથી ૪ માઇલ જુહા કેદાર છે જુહા કેદારથી ૧૧ માઇલ ખસેરીચટ્ટી, અહીંથી ૪ માઇલ બીકીયાસૈજુ અને અહીંથી ૩ માઇલે સિરકોટ આવે છે જ્યાંથી ખેલમાડી પણ મળી શકે છે. સિરકોટથી ૩ માઇલ વાસકોટ, અહીંથી ૨ માઇલ સીમચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ ગુજરચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ મઝોડચટ્ટી, અહીંથી ૪ માઇલ નોદીચટ્ટી, અહીંથી ૬૧ માઇલ ટોટામ ચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ કુમરીઆચટ્ટી, અહીંથી ૪ માઇલ મુહાનચટ્ટી, અહીંથી ૧૨ માઇલ ગજરિયાચટ્ટી અને અહીંથી ૭ માઇલે રામનગર રેલ્વે સ્ટેશન પહોંચાય છે, રામનગર સ્ટેશનથી દિલ્હીની ટિપીટ રૂ. ૨૧૦ છે.

॥ શ્રી બદ્રીનારાયણ વિજયતે. ॥

તત્વામૃત

અથવા

દેશ વિદેશની આંતરિક અવનવી ઘટનાનો
જાતિય અનુભવ.

લેખક—નારાયણ પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

આ પુસ્તકમાં દેશ વિદેશનો મનોહર વૃત્તાંત, કુદરતી સૌંદર્ય, રીતિનીતિ, રહેણી કરણી, કુળર ઉલ્લોગ વગેરે સ્વાનુભવની આખતોને એવી રીતે યોજવામાં આવી છે કે તે વાંચવાથી મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક આત્મિક શક્તિઓનો વિકાસ થવા સાથે પોતાની, જાતની ધર્મની તથા દેશની સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી ઉન્નતના ઉપાય કરી શકે. મહત્વાકાંક્ષી અથવા દેશોદ્ધાર ચાહનાર વ્યક્તિને જગતની અંદર ક્યાં ક્યાં વિંટબણા કે સિદ્ધિ, સત્ય કે દંભ, રક્ષણ કે હાત થાય છે તેની આહિતી ઘેર બેઠા મળવા ઉપરાંત જીંદગીનું સાર્થક કરી શકે એવા જાતિ અનુભવના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જે નીચેની સૂચી વાંચવાથી સમજાયે. અગાઉથી નામ નોંધાવી ગ્રાહક થનારને માટે પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫૦ છે. પાછળથી રૂ. ૨૫૦ છે.

વિષય સૂચી.

શ્રીકૃષ્ણ	સમુદ્રની લહેર અને તોફાન
બ્યામોહ અથવા પારકા આધાર	સ્વદેશ આગમન
ખરમા	સ્વામી રામશિષ્ય સમાગમ
સરસ્વતીની મહતા અને આરાધના	દાસ્મીર એટલે પૃથ્વીનું નંદનવન
મીરજપુરનો લાખનો ઉદ્યોગ	રામ બાગમાં તપશ્ચર્યા
યોગ સાધન	વિજ્ઞાતિપૂજા અથવા સ્વાર્થ પૂરતો
યોગીના શોધમાં પર્વટન	સંબંધ
મહત્વાકાંક્ષા	ડૉ. પી. જી. મહેતા
અમેરીકા પ્રયાણ	વરોદરા કલાલુવન
પિનાગ-સીંગાપોર	મનઃ અશ્વાન્તનું શ્વમન
આઇના	હરદાર કુંભમેળામાં સ્વયંસેવક
જાપાન	ગાંધીજી સાથે પ્રથમ પરિચય
જાતિય પક્ષપાત ક્વા પરાધીન-	જ્ઞાતિ ઉત્પત્તિના વિધવિધ પ્રયત્ન
હિંદીઓને તિરસ્કાર	રામેશ્વર યાત્રા
ચિતા વેદના નિશ્ચય અને સાહસ	સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડીઆ સોસાયટી
કોલમ્બો	સત્યાગ્રહાશ્રમ નિવાસ
સ્વેચ્છ-પોર્ટસેઇડ	હોમ રૂથ લીમ
માર્સેઈસ	શાન્તિ નિકેતન
ખાનપાન અને સહવાસ દુઃખ	મીત્ર માત્રિક અને મજુરો
લંડન	દેશબાપી ઇન્ફલુઅન્સ પ્રકાશ
ચેરીસ	તુળશીશ્યામ મિરનાર દારકા
મદ્રાસ	કાકિયાવાડ દુષ્કાળ સંકટ
ખોતાક અને રહેણી કરણી	શેડ ડે. જી. ઝવેરી
સત્યાગ્રહ અને સ્વરાજ્ય પ્રજ્ઞાતિ	દેશી રાજાઓ અને તેની પ્રજા

સત્યાગ્રહ અને સ્વરાજ્ય પ્રવૃત્તિ
બાપારી જીવન

ક્રાંતિશ્ર અને હાલના નેતાઓ

સનાતન ધર્મ

ધર્મની રિથિતિ આચાર્યો અને
હિંદુ પ્રજા

શ્રીયુત ન. પુ. સંઘવી

હિંદુ લોકો અને હોટલો

યુમનું પ્રાણસ્થ અને નિષ્ફળતા

પુનઃ તપશ્ચર્યા પ્રયાણ

હરિદ્વાર સનાતનધર્મ ઋષિકુલ

હિમાલયની અપૂર્વ શોભા, ગદનતા
અને વિકટતા

તપ આરંભ શિથિલતા અને તેના
કારણો

બિમારી અને ચિકિત્સા

શ્રીયુત ર. વ. પટવારી

બિરાર પ્રાંત

શ્રીનાથજીની ઝાંખી અને વૈભવ

દેશી રાજ્યો અને તેની પ્રજા

સુદામાપુરીમાં હપનભોગ

બાપુ અરવિંદ ધોષ

ત્રિપતિ બાલાજી

અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતાની
પરાકાષ્ટા

વર્તમાન પત્રકારો અને વાંચકો

બનાવટી શંકરાચાર્ય

દેશની દુર્દશા અને અથા

પુનઃ ઉદોગ

વીર વિક્રમની અવન્તિકા

ગિરિરાજ ગોવર્ધન

કાશી વિશ્વનાથ ગંગા

ભારત ધર્મ મહામંડલ

હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલય

તીર્થસ્થળો પંડ્યા, ધર્મશાળા અને
યાત્રીવર્ગ

નેપાલ

પુસ્તક મળવાતું ઠેકાણું:—

નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

ચાહના બીહારીજી—સીડી બબર,

કુમ્હાં.

હિમાલયની યાત્રા.

આખી દુનિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ રિક્સિસિદ્ધિવાળો, વનસ્પતિ પહાડ પર્વત ઋષ્ટા નદી નાળા ખીણોની અનુપમ શોભાથી અલંકૃત, પૃથ્વીપર ઉંચામાં ઉંચો, બરફ આચ્છાદિત શિખરોવાળો હિમાલય પર્વત છે. આ પર્વતના દૈવીશુણ્યથી ત્યાં આપણા હિંદુઓના મોટામાં મોટા તીર્થ: ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદારનાથ, બદ્રીનાથ ચાર ધામો છે. સાક્ષાત્ નારાયણનો ત્યાં અખંડ વાસ હોવાથી ઋષિ મુનિ મહાત્માઓ પૈથુ સદાશ્રી એ પુનીત ભૂમિમાં ગંગા યમુના તીરે ગિરિ કંદરામાં વસી જપ તપ દરે છે. આ અતિ રિસ્તીશુ દિવ્ય પર્વતમાં અમેએ પગ રસ્તે ૬૫૦ માઇલની યાત્રા કરી જે અનુભવ મેળવ્યો છે તે આ પુસ્તકમાં વાચકવૃંદને જગતપરની સર્વોત્તમ વસ્તુનું જ્ઞાન બાન થાય તેવી રીતે આલેખવામાં આવેલ છે. પુસ્તકમાં નીચે દર્શાવેલ વિષયોપર મનોહરવૃત્તાંત વાંચવામાં આવશે: ડહેરાડુન, યાત્રાનો હેતુ, તિતિક્ષ્ણ, મસુરી, મહારાજા ટહેરી, ધરાસુ, જંગલ અને પહાડો, ખાવા કાલિકમહાવાળા, વનસ્પતિની શોભા, જમનોત્રી, ઉત્તરદાશી, યુલકેદાર, ગંગોત્રા, પહાડી જીવન, ઋષિ મુનિ મહાત્મા, કેદારનાથ, સુમેરૂપર ચડતું અને નવી જીંદગી, પંડ્યા-ગોર, ન્યોતિર્મઠ, સપ્ત મેધાઇ, ભગવાન બદ્રીનારાયણ, જપ તપ આરાધના, શ્રામત્ આલ શંકરાચાર્ય, રામનગર રસ્તે મુંબઇ અને આવશ્યક સૂચના. પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૪-૦.

આત્મોત્કર્ષ.

લોકોમાં આશ્રયસ્થ સ્વરાજ્યની ચર્ચા ધર્મી પ્રિય થઈ પડી છે. આવી જગતિને કયે રસ્તે કાર્યમાં પરિણત કરવાથી શારીરિક માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થવા સાથે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરી શકાય, તેનો ઉપાય સ્વાનુભવથી ધર્મ તથા ઇતિહાસને અનુસરીને આ પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારા છે. નિષ્કામ કર્મયોગ, આશ્રમ વર્ણાશ્રમ ધર્મ, નવાધીનતા, પુરુષાર્થ, સૌજન્ય સંસ્કાર, બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યા, શારીરિક અને માનસિક બળ, સ્વદેશી વસ્ત્ર, વેપાર ઉદ્યોગ, સેવાભાવ, ધર્મ, લક્ષિત અને જ્ઞાન. પુસ્તકનું મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦.

નારાયણ નીતિ અથવા અનુભવના ઉદ્ગાર.

મનુષ્ય પ્રાણીને આ અટપટી દુનિયામાં વિચરતાં સુખ દુઃખ, લાલ હાની, માન અપમાન, ધર્મ અધર્મ, સારા માફું, પ્રિય અપ્રિય, શત્રુ મિત્ર, દેશ વિદેશ, મધુર કટુ, શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ, વિદ્યા અવિદ્યા, પ્રકાશ અંધારાને લગતા સેંકડો પ્રશ્નગ્રાસ્ત થાય છે. આથી, બાધી ને ઉપાધી એમ ત્રિવિધ તાપથી તપતો માનવી તેવી કસોટીએ ચઢતા બાધુજી થઈ જાય છે. આ લઘુ પુસ્તકમાં વિવિધ રીતે દિગ્ગત એવા ૧૦૦ વિષયો સૂચ રૂપે સંક્ષેપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. પુસ્તકનું મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦.

હિમાલય ઉત્પત્તિ પથ પ્રદર્શક નીતિ

આ પુસ્તકમાં હિમાલયની યાત્રા, આત્મોન્નત્ત્વ અને નાર
નીતિ નામના ત્રણ હિન્દુ પુસ્તકોને એકત્ર રીતે પ્રસિદ્ધ કર
આપ્યા છે. દરેક પુસ્તકમાં શું શું વસ્તુ દર્શાવવામાં આવી
છે તે પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં જણાવેલ છે. પુસ્તકની [
માત્ર રૂ. ૦-૧૨-૦.

નેપાલનો પ્રવાસ.

પૃથ્વીપરના નાના મોટા અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં હિન્દુઓને
અભિમાન સાથે માથું હલકી આગળી ઝાંખવા જેવા સ્વત્ત્વ—સ્વ-
ધર્મવળા જે કોઈ પોતાનો સ્વતંત્ર દેશ હોય તો તેને નેપાલજન છે.
પરંતુ નેપાલને એવી પ્રકારે રચ્યા છે કે ત્યાં પડોશના સ્વત્ત્વનિ-
ત્ત્વ વિનિયમ લોકોમાંથી બહુ ઓછા જવાનું સાદસ કરી શકે
પ્રભુ કૃપાથી આ વર્ષમાંજ અમેએ શિવરાત્રી પ્રસંગે નેપાલ
વિષ્ટ મુસાફરી કરી તેનું જે જાણવા, જોવા, નિચારવા, અનુભ-
વાવક અવસોકન કર્યું છે તે આ પુસ્તકમાં રજુ કરવામાં આવ્યું
પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૧-૦

પુસ્તક મળવાનું ક્રોડાણ:—

નારણજી પુસ્તકોત્તમ સાંગ્રાહી,

ચામના બીહારી બીહારી બગીચા મુલ્યક.

